

RAVASZ LÁSZLÓ

T. TAG

PÁL ATHÉNENBEN

(SZÉKFOGLALÓ)

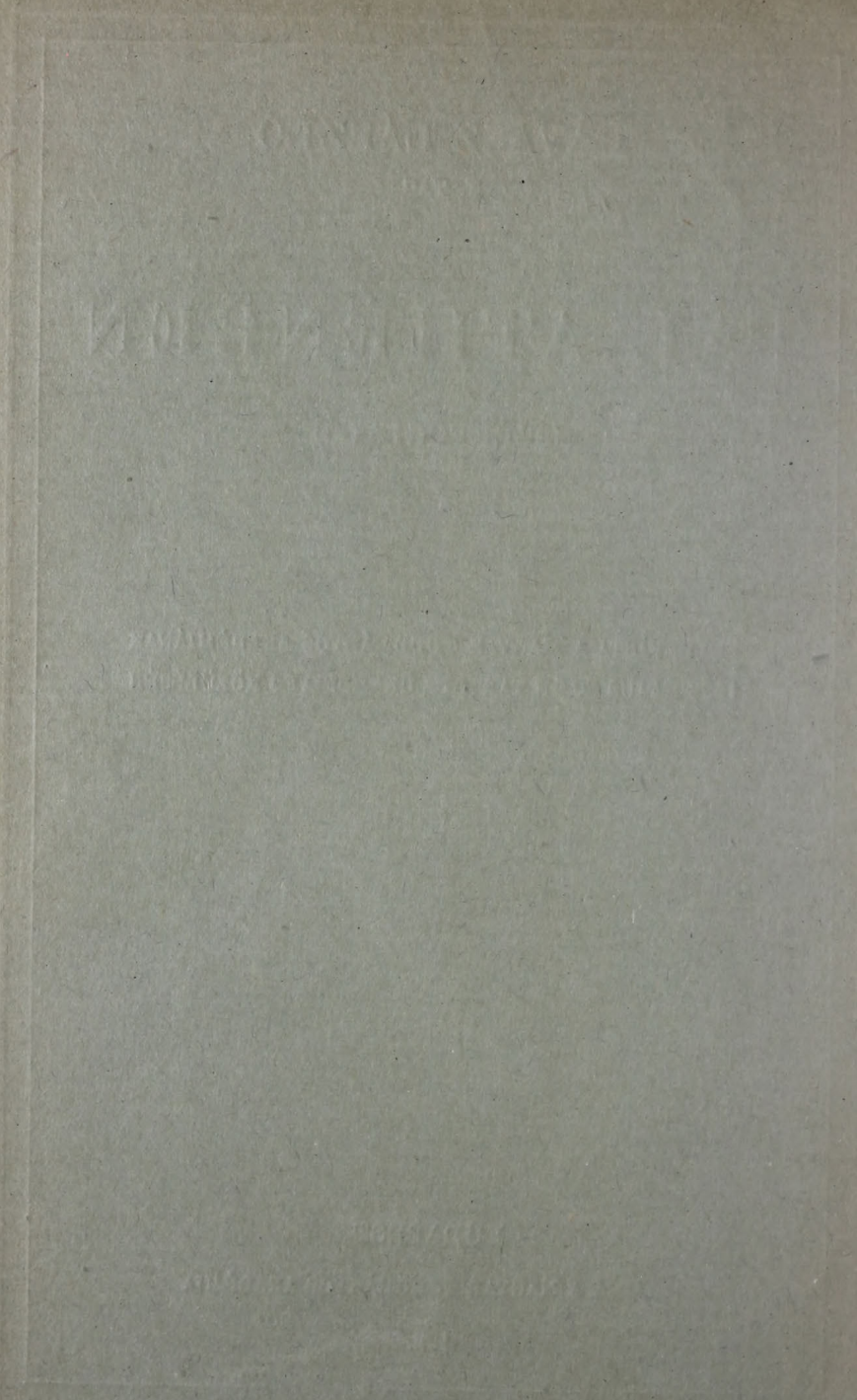
FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1928 MÁJUS 20-ÁN TARTOTT ÜNNEPÉLYES KÖZÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1928

RAVASZ LÁSZLÓ

T. TAG

PÁL ATHÉNENBEN

(SZÉKFOGLALÓ)

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1928 MÁJUS 20-ÁN TARTOTT ÜNNEPÉLYES KÖZÜLÉSÉN

1928. 8. 29

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1928

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
I. sz. Nyvedékpló
1928 II. 2649 II.

A világ egyik legrégebb és legszebb történetkönyvéből, amely körülbelül egyidejű Tacitus *Annales*ével, egy jelenetet állítok a Tekintetes Akadémia elé. Ez a jelenet az *Apostolok Cselekedeteiről* írott könyv 17-ik részében van megírva, a 16-ik verstől a fejezet végéig. Álljon tehát előttünk az egész jelenet, úgy, amint Szent Lukács elibénk adja.

«Athénben pedig, mikor azokat várá Pál, lelke háborog vala ő benne, látván, hogy a város bálványokkal van tele. Vetekedik vala azért a zsinagógában a zsidókkal és az istenfélő emberekkel és a piacon mindennap azokkal, akiket előtalált. Némelyek pedig az epikureus és stoikus filozófusok közül összeakadtak ő vele. És némelyek mondának: Mit akarhat ez a csacsogó mondani? Mások meg: Idegen istenségek hirdetőjének látszik. Mivelhogy a Jézust és a fel-támadást hirdeti vala nékik. És megragadván őt, az Areopágusra vivék, ezt mondván: Vajjon megérthetjük-é, mi az az új tudomány, melyet te hirdetsz? Mert valami idegen dolgokat beszélsz a mi füleinknek: meg akarjuk ezért érteni, mik lehetnek ezek. Az athéniak pedig mindnyájan és az ott lakó jövevények semmi másban nem valának foglalatosak, mint valami újságnak beszélésében és hallgatásában. Előállván pedig Pál az Areopágusnak köze-pette, monda: Athéni férfiak, minden tekintetben nagyon istenfélőknek látlak titeket. Mert mikor bejárom és szem-lélém a ti szentélyeiteket, találkozám egy oltárral is, melyre ez vala ráírva: Ismeretlen Istennek. Akit azért ti nem ismerve tiszteltek, azt hirdetem én néktek. Az Isten, aki teremtette a világot és mindazt, ami abban van, mivel-hogy ő mennynek és földnek ura, kézzel csinált templomok-

ban nem lakik. Sem embereknek kezeitől nem tiszteltetik, mintha valami nélkül szűkölködnék, holott ő ad mindenkinek életet, lehetet és mindent; — és az egész emberi nemzetséget egy vérből teremtette, hogy lakozzanak a földnek egész színén, meghatározván eleve elrendelt idejüket és lakásuknak határait; — hogy keressék az Urat, ha talán kitapogathatnák őt és megtalálhatnák, jól lehet bizony nincs messze egyikönytől sem: Mert ő benne élünk, mozgunk és vagyunk; miképpen a ti költőitek közül is mondták némelyek: mert az ő nemzetsége is vagyunk. Mivelhogy azért az Istennek nemzetsége vagyunk, nem kell azt gondolnunk, hogy aranyhoz, vagy ezüsthöz, vagy kőhöz, emberi mesterség és kitalálás faragványához hasonlatos az istenség. E tudatlanságnak idejét azért elnézván az Isten, mostan parancsolja az embereknek, mindenkinek mindennütt, hogy megtérjenek: Mivelhogy rendelt egy napot, melyen megítéli majd a föld kerekességét igazságban egy férfiú által, kit arra rendelt; bizonyosat tévén mindenkinek, azáltal, hogy feltámasztá őt halottaiból. Mikor pedig a halottak feltámadásáról hallottak, némelyek gúnyolódtak; mások pedig mondának: Majd még meghallgatunk téged e felől. És ilyen módon Pál kiméne azok közül. Némelyek férfiak azonban csatlakozván ő hozzá, hívének; ezek között az areopágita Dénes is és egy Damaris nevű asszony és mások ő velök.

Ennél fontosabb találkozás nem esett meg a világtörténelemben, pedig ugyancsak nagyon fontos találkozásokról tudunk s ez a mienk külseje után legkevésbé sem jelentős. Mennyivel nagyobbak látszik ennél az, amikor Délnek királyné asszonya, a titokzatos és mesebeli asszony megjelenik a világ legbölcsebb és legszebb uralkodója: Bölcs Salamon előtt. Két világ s ennek csodálatos csúcsaként két királyi személy egy férfi és nő áll szemben egymással, amint egymást érdeklik, kísértik és csodálják. Nagyjelentőségű lehetett az a találkozás, amelynél Assisi Ferenc és III. Ince, a világ legegyszerűbb, legszegényebb barátja és a világ legnagyobb és leghatalmasabb pontifexe szembenézett egymással. Érdeklődésünkre méltán tarthat számot Goethének Napoleon-

nal való találkozása ; nagyon sokat érne, ha bizonyosan tudnók, milyen benyomást tettek egymásra Aitios és Attila, mikor Rómában együtt nézték az ünnepi játékot, vagy Kálvin és Loyola, ha ugyan gyermekkorukban valamelyik iskolában egymás mellé kerülhettek volna. Mégis hatásukban mindezek jelentéktelen epizódok ahhoz a nagy eseményhez képest, amelyet a maga szimbolikus erejében megmagyarázni kívánnék s amit előadásom címében így foglaltam össze : *Pál Athénben.*

I.

Athén az idétt már nem volt jelentős pólis, csak amolyan csöndes múzeum-város, ahová azonban műkinesei miatt míveltek és míveletlenek, rangosak és egyszerűek, hirtelen gazdagok és hirtelen hatalmasak, kultúrárt szomjazók és míveltséget szenvedők seregestől jöttek csodalátóba. Ezek között elvegyülhetett egy sötét arcú és tüzelő szemű zsidó zélota, aki félig rabbi, félig iparos ; külsőre nézve csekély jelenség, belseje ismeretlen, bezárt világ. Az sem lehetett feltűnő, hogy Pál ott az Areopágon vitába elegyedett, mert abban az időben úgy vitatkozott, különösen Görögországban, úton-útfélen minden ember, mint ahogy most újságot olvas. Az is lehetséges, hogy a vándor zsidót harsogva kinevették a görögök, átbukfenceztek okfejtésein a maguk szofizmáival és ötleteivel. Ki vette volna észre, hogy egyik komoly, szótalan tanácsúr, Areopagita Dienes, foglyul esik a különös jött-ment beszédjének és Damarisz asszony szeme úgy tapad reá, mintha lelke belefogóznék egy váratlanul kinyújtott erős, meleg kézbe. Ilyen eset mindennap száz is történhetett. Azelőtt is és azután is. És mégis különös okok miatt ez az athéni jelenet az egész keresztyén mívelődésnek, az európai és amerikai kultúrának, a mai modern világnak, szimbolikus nyitánya, «előversengése».

Szimbolikus nyitánya azért, mert e jelenetben két világ ér össze : a görög világ és a keleti vallásos inspiráció. Két faj géniusza néz egymás szemébe : az indogermán és a sémi. Egymás mellé kerül a hit és a filozófia, a vallás és a művészet. Egymásra bámul egy elmúló és egy most születő világ és e

jelenet mélységeiből olyan örök erők és igazságok sugárzását érezzük, amelyek egész művelődésünk életritmusát adják és történelmünk misztériumát fedik fel.

Athént tehát úgy tekintem, mint az egész hellén világnak a jelképes darabját és képviselőjét. Már akkor kívül esett a világ nagy gazdasági és politikai vérkeringésén. Az aranyfolyam, amelynek partján a kultúra ültetvényei zöldelnek, Korinthusnál kigyózott el s ott épült egy bűnös, tarka kikötőváros, az ókori Hamburg vagy Marseille. Athén tulajdonképpen emlékeinek élt és a görög nagyság monumentumait őrizgette. Lucianus¹ beszéli, hogy mikor egy nagy gabonaszállító hajó elevezett Pyreusnál, az Akropolis oldalairól leszaladt az egész város, megnézni a csodát. De ott ragyogtak Perikles kőbe vésett álmái, ott sugárzott az Erechteion ormán Pallas Athene elefántesont szobra. Mindenütt a tökéletes formák diadala, a tiszta távlatból élesen kiváló fehér márványalakok, kővévált mozdulatok, örömök, kibékülések, nyugodt, szép, állandó szenvedélyek. Hallgatag dór oszlopok körülállják az istenek kedves oltárát. Oromfalakba kővé fagyasztott élőképek vannak bezárva; a nap reájuk ontja olvadt aranyát; fehéres lombú olajfák lobognak a szélben; fenn csodálatosan kék ég, lenn a Homerosz látta bíborszínű tenger, amely szakadatlanul ritmusban beszél, mint egy hullámzó hexaméter-óceán.

E szép, formás, de élettelen világban emberi árnyékok mozognak. Kihalt belőlük a teremtő erő s már sem alkotni, sem megtartani nem tudnak. Ha egy oszlopfőről lehull egy akantusz levél, vagy ha letörik egy karyatid kőpeposzának hullámos redője, nem tudják helyreépíteni. Veszekedő, tányérnyaló, szedett-vedett népség vitatkozik a legnagyobb kérdésekről, de tulajdonképpen csak a vitatkozás virtuozitása érdekli őket; a szofizmában mint sportban gyakorolja magát és nem áll megrendülve azoknak az igazságoknak fensége előtt, amelyekért Sokrates meghalt és amelyekről Pláton álmodott. Mindent bebizonyítanak és mindent megcáfolnak, de semmit sem hisznek el. Szakadatlanul a legmagasabb dol-

¹ *Die Schriften des neuen Testaments*, Göttingen, 1917. III. 94.

gokat hánytorgatják, maguk semmiházi életet élnek. Támadnak gyönyörű elméletek önmegtartóztatásról és beszélgetés után bacchanáliákban dőzsölnek. Beszélnek békéről és testvériségről és vita közben egymás szakállába esnek; emberi méltóságról és eladják testüket és lelküket. A márványisteneknek pedig nincs szemük, fönséges merevséggel várnak és hallgatnak, mintha megkövült álomképek volnának.

Ebbe a világba érkezett be Pál, a misszionárius. Alakján nincsen semmi, ami óriási jelentőségét elárulná. Egy diaspora zsidó, aki sátorponyvával keresi a kenyerét és jár városról városra. A diaspora zsidóság¹ az egész római birodalmat finoman beszötte, külön összefüggő társadalmat alkotva benne, bár egymástól távoleső foltokban lakott. A nagy városokban rendszeren egy zsinagóga körül telepedtek le, de minden ház vendégfogadó volt, mert szakadatlanul jöttek mentek, mintha egy óriási ideghálózatnak, vagy vérkeringésnek volnának a mozgó sejtjei. Akármilyen távol estek egymástól, akármennyire belefónódtak a körülöttük levő világba, mégis összefüggtek. Márványpalotákon, limeseken, mérhetetlen utakon áthúzódó finom pókháló szövet volt, amely egyszerre mozdult, rezzen, érzett és cselekedett. Megvolt az állandó kapcsolatuk a jeruzsálemi papi kollégiummal és ez nemcsak lelkileg informálta és pásztorolta, hanem erős társadalmi szervezetbe fogta össze őket. Vallási és társadalmi autonómiájuk volt. Külön törvényeik voltak s azt maguk hajtották végre, főképpen az igazságszolgáltatásban, amely magánjogi és büntetőjogi mezőkre egyaránt kiterjedt. Lehet, hogy már nem tudnak héberül és a görög nyelvet beszélnek, az úgynevezett koinét, de azért egészen a Septuaginta világában élnek és széttéphetetlen közösséget alkotnak. Ősi, nagy hagyományok és hiedelmek iránt fogékony lélekkel bármikor fanatikus tűzben gyúlnak ki, de a liána szívósságával képesek a nagy római világbirodalomban a legmagasabb helyre is felkúszni és észrevétlenül beférkőzni mindenhová, ahol a nemzet sorsfonalát gombolyítják. Las-

¹ v. Harnack: *Geschichte der Mission u. Ausbreitung des Christentums*, 3. Aufl. Leipzig, 1915.

sankint a kezükbe kerítik a kiváló embereket, de ugyanakkor szinte érthetetlen türelmességgel és alázatossággal vetik alá magukat a zsinagógaitélkezés korbácsütéseinek, amely sokszor véres cafatokban tépi le testükről a húst, kivált, ha valakire szent számban, «egy híján negyvenével» mérik.

Pál zsidó volt. Ebből a zsidóságból való.¹

Külsejére nézve nem lehetett valami délceg jelenség. Maga is sokat emlegeti testének törekenységét, «gyenge edény» voltát, szétomló sátorházát, a töviset, amely testébe adatott, és a Sátán ökölcspásait, amelyeket szenved. Fáradt ember lehetett. Ha végignézzük, micsoda utakat tett meg, miként járta be többször is az egész akkori ismerős világot, a Földközi-tenger vidékét, az úgynevezett olajfazonát; ha emlékezünk rá, hogy miképpen szenvedett hőséget, hideget, szomjúságot, éhséget, hajótörést: elcsodálkozva látjuk, micsoda szerszám lehetett törekeny teste, főképpen pedig micsoda léleknek a szerszáma lehetett, hogy ilyen teljesítményre volt képes! Nem volt filozófus, sőt teológus sem. Nem lehetne írónak vagy művésznek mondani, hiszen egész irodalmi tevékenysége missilis levelekből áll, amelyekben személy szerint, élő szóval beszélget, feddőz, biznyságot tesz és ujjong; mégis nemcsak korának, hanem eljövendő évezredeknek legnagyobb és legmélyebb szelleme, akiben magának a kijelentésnek örök csodái születnek meg. Csupa alázat és mégis a próféta büszkeség, aki némelykor feneketlen depresszió mélységeiből de profundis zokog fel és az egész természeti világot, mint örök nyugtalanságot és megrendítő óhajtozást kozmikus líraként lelkesíti át, máskor «testben vagy testen kívül» elragadtatva, a harmadik égben kibeszélhetetlen titkok hallása és látása között jár, míg sápadt arcával, holteleven tetemként fekszik a sátor szőnyegén. Vidámabb, zengőbb dallamot nem énekeltek még, mint ő a szeretetről vagy a feltámadásról vagy az eleve elrendelésről; szomorúbbat sem annál, amelyben ő a test törvényéről, a megromlott emberi természet tragikumáról panaszkodik.

¹ Adolf Deissmann, *Paulus*, 2. Aufl. Tübingen, 1925. Vásárhelyi József: *Pál apostol*. Kolozsvár, 1916.

Ma az élet harsonája, holnap a halál és az önvád kürtje. Ez a férfiú pneumatophoros, azaz valami mennyei fluidum árad belőle, egyéniségének olyan rádióaktivitása van, amely áthat távolságokon, természeti és erkölcsi akadályokon, párázik belőle és foszforeszkál rajta a próféta lelkesedés, belseje át van tüzesedve, a hite szinte sűt, a reménye világosít, mintha hirtelen csillagok gyúlnának ki az éjszakában: egy szóval a világ egyik legnagyobb vallásos géniusza. Egy a próféták közül, de mindannyioknak fejedelme.

Mit hozott ez az ember, mi volt a próféciájának a tartalma? Az egész egy név volt: a Krisztusé, egy jelkép: a kereszt; egy program: a váltság.

Éppen az a megrendítő, hogy mindezekhez hogyan jutott hozzá a tarsusi zsidó takács?

Pál zsidó ember és szigorúan törvénytisztelő, azaz farizeus, aki az atyák hagyományát, a Tóra örök parancsait, a vének rendelkezseit hajszálnyi pontossággal tartja meg. Igaz akar lenni Isten előtt és ki akarja érdemelni, meg akarja szerezni áldását, helybenhagyását, segedelmét. Erkölcsi magatartással kívánja biztosítani életét és üdvösségét. Minden földi és mennyei jónak, egyéni és politikai értéknek ígérete és foglalata a Messiás, aki el fog jönni, hogy szenvedő népét felszabadítsa, régi dicsőségébe restaurálja és visszaállítsa e földön az elveszített aranykorszakot. De a Messiás visszajövetele az igaz hittől függ. Minél inkább elmarad a nép a törvény megtartásában, a ceremóniák pontos gyakorlásában, annál távolabb esik a megváltás, a Messiás megjelenésének boldog pillanata. Éppen azért valami mérhetetlen gyűlölettel gondol azokra a gonosz tévelygőkre, akik egy istenkáromló, fiatal férfit, egy tetten ért lázadót Messiásnak tartanak. Méltó dolog volt, hogy ezt a forradalmárt, mint annyi mást, keresztben végezték ki. Csak az a szörnyű, hogy tanítványai hirdetik harmadnapon való feltámadását és hiszik, hogy sokak szeme láttára felvitették a dicsőségbe. Most pedig imádják őt és visszajövetelét várják. A tarsusi Saul ezt nem tűrheti. A vének megalkuvók és erélytelenek, de ő, a fiatal és elszánt ember, magára vállalja a kérdés megoldását. Leveleket kér a főpaptól, hogy bárhol találja is a ke-

resztyéneket, börtönre vethesse, véresre verhesse vagy megköveztettesse őket. És e levelekkel útrakél Damaszkusz felé, hogy eltaposson egy lángot, amely esetleg felgyújthatná a világot.

És a damaszkuszi úton Pál találkozik a feltámadott Úrral. Hallja és látja, hogy a megfeszített Jézus feltámadott és él. Villámcsapásként éri ez a tapasztalás, amelyből azt következteti, hogy Jézus a Messiás. Régi élete egyszerre összeomlik s úrrá lesz felette, akit kergetett és üldözött s aki mégis szereti és átkarolja őt.

Krisztus tehát a megfeszített és feltámadott Úr, aki öröktől fogva az Atyánál volt és tőle született, aki a názáreti rabbi személyében testet öltött és aki a Keresztfán megáldozta magát, mint igazi főpap, hogy Ő benne Isten kiengesztelődjék a bűnösök iránt. Krisztus a láthatatlan és dicsőséges Király, aki egy új közösségbe veszi fel az embereket, új alkotmányt ad számukra, új néppé, országgá szervezi őket és közvetlen jelenlétével kormányozza ezt az egész birodalmat, míg egykor mint bíró meg fogja ítélni. Ez a Krisztus az, aki Pálra nézve a közvetlen, ősbizonyosságnak a foglalata lón és aki őt egészen újjá teremtette. Krisztus él bennem, én Krisztusban élek, ez volt Pál számára a nagy tapasztalás, amelyet jelentőségében egy új világteremtéshez hasonlított, mondván: a régiek elmúltak, íme újjá lett minden.

Tehát Pálban az első tanítványok szelíd hite óriási fejlődést mutat. Ők Jézustól magától hallották az Isten atyai jóságáról való tanításokat. Jézus halála és feltámadása azonban reájuk nézve olyan tapasztalás volt, amellyel megbirkózni nem tudtak. Pál apostol ragadja meg a Krisztus halálának és feltámadásának igazi értelmét és az evangélium tanítását, amely az atyai szívről, a tékozló fiakat hazaváró hajlékról szólott, kiegészítette a Krisztus halálának, engesztelő áldozatának, szóval főpapi munkájának nagy gondolatával és megkoronázta a Krisztus királyságának új, teremtő koncepciójával.

De ezenkívül még egyebet is tett. A palesztínai meleg Jézus-élményt, amely egy kis, egyszerű körnek volt gyermek tapasztalása, letépte a zsidó partikularizmus talajáról és megjelent vele az akkori világ, az egyetemes kultúra

aranykapujában. A kis judeai szekta Pálon keresztül megjelent egy egészen csodálatos pillanatban és csodálatos helyen, hogy átvegye a világ egyik legnagyobb történeti feladatát : a legmagasabb kultúrának, legmagasabb vallásnak inspirátora és génusza legyen. Éppen ezt jelképezi Pál Athénben. Egyetlen élőképből az egész nyugati kultúra szcénikai megjelenítése.

Ez a nagyszerű folyamat pedig, a történetírás nyelvén kifejezve, annyit jelent, hogy Pál apostollal a kereszténység beleszakadt a hellenizmusba és azzal ötvöződve egy új világalakulásnak organizáló gondolata lőn. Ismernünk kell tehát a hellenizmust, mert ennek a formáiban volt mintegy eleve kidolgozva és predisponálva mindaz, amivé a kereszténység a Pál hatására vált.

A hellenizmus¹ Nagy Sándor uralkodásánál kezdődik. Ez a csodálatos gyermek, minden idők egyik legnagyobb embere, hirtelen áttörte a történelem nagy védgátjait és kardcsapása után együvé özlött Ázsiának, Afrikának és Európának kultúrája, mint az egybeszakadó folyamok árja. Az oriens összeolvadt az occidenssel és elkészült arra, hogy valami eljövendő nagy megtermékenyülésnek legyen a méhe. Átváltozott a világ először a maga külső képében. A görög pólisok helyét felváltja a nagy imperium és ez az egész akkori ismerős világot egy egységes állammá szervezte. Megalkotta a világ egyik legnagyobb szellemi művét, a római jogrendet. Kiepítette az utakat és szabályozta a közlekedést, közben megindított egy egyetemes kereskedelmi kapcsolatot, amely Indiától Spanyolországig terjedt. Vége lett egyszerre nacionalizmusnak, lokális hazafiságnak. Az emberiség és az állam szinte egy jelentőségűvé vált, az ismert világ és a haza fogalma teljesen fődte egymást. A kozmopolitizmus a korok első alaptényezője.

A vallásoknak, a véleményeknek, életstílusoknak ebben az óriás, szinte chaotikus forrongásában a görög filozófiának bizonyos végleges megállapításai váltak úrrá. Ezek a végleges megállapítások, eredmények leginkább a *Stoá*ban van-

¹ P. Wendland : *Die hellenistisch-römische Kultur etc.*, 2. u. 3. Aufl., Tübingen, 1912.

nak összefoglalva s ez lőn a hellenizmus második tényezője. Mindenekelőtt a Stoa filozófiája monista volt. A különféle magyarázó elveket elvetette és egy princípiumra vezette vissza az egész világot. A dolgok mögött, mint annak lelke és középpontja, a világész rejlik, amely teremt, áthat és kormányoz minden testet. Ez a világész lélek, de tulajdonképpen tűz, amely ott lobog benn a világ titokzatos mélyein, teremt az egész kozmoszt és élteti mindaddig, amíg a testi világot, mint egy viselt ruhát, egy óriás világégésben felémészti, hogy az elégethez mindenben hasonló új világot teremtsen. Az embernek tehát az a fő célja, hogy ezzel a világésszel és a belőle származó világrenddel harmóniában éljen, azaz a belátás irányítása mellett erényesen éljen, hogy a világtól függetlenné legyen és boldogságra jusson. Boldog a bölcs, a bölcs gazdag, erős, szabad. A balgatag rossz, nyomorult koldus, szolga, gyöngé. A bölcs független a világtól, a sorstól, istenek irigységétől és bosszújától. Erejét önmagában bírja és lelki élete megingathatatlan, zavartalan. Bizonyossága és pecsétje a bölcs szilárd és zavartalan lényének, hogy akkor távozik az életből, amikor neki tetszik. Az exagogé, a bölcs öngyilkosság a legszebb vég, amiben nagy embereknek része lehet. Íme itt volt egy világnézet, amely az embert az egész világtól függetleníti s mint összemérhetetlen értéket — föléje helyezi.

Harmadik jellemzője vagy tényezője volt a hellenizmusnak a vallásos szinkretizmus. Tulajdonképpen minden antik és orientális városnak vagy törzsnek más vallása volt, de ezek csak válfajai voltak egyetemes vallásalakoknak, amelyeknek határai sokszor a fajnak, a birodalomnak, a nemzetnek határaival estek össze. Most mind az ezerféle vallás a maga külön isteneivel, tarka kultúráival, beláthatatlan változatoságú ritualizmusával egybeözönlött és elkeveredett. Róma szívesen fogadott minden vallást és megbecsült minden istent, polgárjogot adott isteneknek, vallásoknak és embereknek egyaránt. De ebből az elkeveredésből a lelkek mélyén valami ösztönszerű, csendes megállapodás tevődött össze. Nem az, amire Róma gondolt: hogy mindegyik isten igaz, hanem ennek éppen az ellenkezője, hogy egyik sem igaz.

A relativitás és az esetlegesség kezdette örölni az egyes vallásalakokat és a megrendült lélek riadtan vagy szomjasan tapogatózott valami nagy valóság után, amely e kételkedésből, e viszonylagosságból kiszabadítja és az életet örök fundamentumra állítja. Mindinkább beivódott a lélekbe valami sejtelem arról, hogy csak egy Isten lehet. Ez az egy és örökkévaló van elrejtve a ceremóniák és szimbolumok tarka szőnyege mögött. Próbáltak neki nevet adni, próbálták alakját körülírni, de ez a vallásos szinkretizmus már ezt a feladatot megoldani nem bírta. Ez csak odáig jutott el, hogy a láthatatlan egy, örök, igaz Istennek kényszerűségét valami epesztő sóvárgással megérezze és az élet ösztönös logikájával megállapítsa.

Új tényezőképpen várta, mint kialakult óriás életforma, a keresztyénség átteremtő erejét, a császárkultusz. Rómában minden isten otthont talált és a birodalomban mindenik számára lehetett oltárt emelni. De ezenkívül volt egy nagy vallásos gondolat és gyakorlat, a császárkultusz. Az egész emberiség a római imperiumban találta meg egységét és szervezetét, a római imperium pedig kicsúcsosodott a korlátlan úrban, a császárságban, akit akkor Kyriosnak neveztek. Mint ahogy a nagy nemzeti vallásokban a fejedelem az Isten személyese, az élő személyiség formájában tovább uralkodó totem, úgy lón a császár személye a megtestesült gondviselés, az örök isteni permanencia, minden hatalom, áldás és erő kútforrása. Mindazt, amit Isten a történelemben, a nemzeti életben, a társadalomban, a művelődésben, háborúban és békében, igazságszolgáltatásban és törvényhozásban, jogfejlesztésben és jogalkalmazásban egy nép érdekében tehet, a császár személyén, mint egyetlenegy közbenjárón keresztül tette. Minden összejövetele a császárról kultikusan kellett megemlékezni, minden oltáron ott állott az ő képe. A hozzá való viszony az imperiumhoz való viszonyt szabta meg: aki ellene lázadt, kívül esett a nemzeti közösségen és az imperium ellensége lón. Keresték az analógiákat a különböző vallásos alakokban, melyik szolgálthatna teljes és új képet az egyetemes kultusz számára. Ezt annyival inkább teheték, mert az egész görög világ tele volt az emberistenítés kísér-

leteivel és képeivel. A keleti vallások pedig, ha nemzeti vallások voltak, a fejedelmet Isten képmásául, erőinek nagy emberi transzformátorául tekintették. Mindezeket felvette magába a császárkultusz és a Divus, az Augustus földi Zeusszá, ember-Apollóvá, Oziris-inkarnációvá változott át. Benne közvetlenül egy láthatatlan mennyei világgal lépett kapcsolatba a birodalom minden egyes tagja : a Kyrios volt a titkos cselekvő, a nyilvánvaló kép, a mérték és a cél, az állandó kijelentés és az örök szuverén isteni akarat.

Ugyanekkor pedig tele volt a birodalom olyan vallásos közösségekkel, amelyeket a vallástörténet misztérium-közösségeknek ismer. Egy meghaló és feltámadó istennek a híveiből alakultak ki. Magukat elszakították a világtól és megrendítő ritusaikat titkosan, csakis beavatottak részvételével hajtották végre. Ez a kultusz abból állott, hogy a meghaló isten fájdmában, gyászában eddig egészen ismeretlen, kozmikus természetű, élmények által résztvettek és a feltámadó isten eget-földet betöltő és megreszkettető örömeiben a félig átélt halálból félig átélt új életre támadtak. Ez a titokzatos szentség védekezett a profanizáció ellen. Nehéz próbák, hosszú vizsgálatok után engedtek be valakit maguk közé. Megrendítő szimbolumoknak során keresztül vezették a ki mondhatatlan központi élményhez. Ezt az élményt rendszeren egy szimbolikus cselekmény hordozta, vérben való megfürdés, mámoros evés vagy ivás, a testnek megöklése, álomból való felébredése. Mérhetetlen szomjúság, valami kétségbeesett, vak keresés nyilvánult meg ezekben a különös szertartásokban, amelyeket mai szemmel nézve alig tudunk megérteni, csak akkor, ha meggondoljuk, hogy a misztériumvallások is az emberi történelem nagy preformált mintái voltak, amelyekben egy magasabb isteni erőnek kellett beleömlenie.

Mindezekhez vegyük hozzá, hogy az egész hellenizmus tulajdonképpen egy nagy dekadencia volt, az az életforma, amidőn a kultúra civilizációvá változik. Minden bizonytalan, minden relatív, az emberek fáradtak és szkeptikusak, nincs semmi új erő, összefoglaló gondolat, nagy egységes inspiráció, amely a lelkeket megragadhatná és egybefoghatná. Minden külső egysége mellett is bensőleg darabokra tört világ, amely-

nek mintázatában azonban nyilvánvalóan kivesszük a nagy világtörténelmi előkészítés fölséges nyomait. Az egész emberiség, mint egy imperium nagyszerű jogrendje. A világ, mint összefolyt ezerszínű matéria, egyetlen új kultúra számára. Óriási szükségéret a monoteizmus felé, nagy és elpusztíthatatlan igény gyökeres etikai megújulás után és szakadatlan keresése és kitapogatása egyetlenegy uralkodó személyiségnek, akiből minden isteni erő árad és aki egy új világnak gyökere, törzse és koronája, a népek pásztora, az idők felett álló bíró, a lelkek és nemzetek királya, az Élet Fejedelme. Ez a valaki, aki után eseng a hellenizmus, népét különválasztja ettől a világtól, a halál és az élet szent misztériumai-ban magával eggyé teszi, egyetlenes érvényű szimbolikus cselekménnyel elpecsételi és tulajdonába veszi; megáll az idő csúcspontján, az örökkévalóság küszöbén és új világot teremt az élni akarók számára. Ki lehet ez a Valaki, akinél nagyobbat nem gondolt a világ és akinek emberfölötti jelentősége Pharosként magaslik ki idők és történelmek hullámaiból?

Most már megértjük, hogy miért történhetett meg az a mondhatatlanul nagy csoda, hogy a Judeában támadt zsidó szekta, a keresztyénség, egyetlenegy embernek missziója és életműve által, a hellenizmus chaoszában egy teremtő gondolat kristályfonalává vált és néhány száz embernek primitív tanításából négyszer 70 év alatt Nagy Konstantinusz keresztyén világbirodalma áll elibénk. Azért történhetett ez meg, mert mindaz, amit a hellenizmus mint igényt, vágyat, kérdést évszázadokon keresztül előkészített, Pál missziója felelettel, étellel, teremtő igével tölti be. Ezer vajjon-ra és tízezer vajhá-ra egy-két «igen és ámen» úgy felelt, hogy e feleletből megszülethetett nyugat kultúrája, az emberi művelődés betetőződése.

Az egyetlenegy, de ismeretlen Isten keresőinek Pál egyetlen igével felelt: akit ti nem ismertek és mégis imádtok, az a mennyei Atya, ki örök szeretettel tekint e világra és annak megromlott szépségét, elveszített dicsőségét ingyen kegyelemből restaurálja. Megismerte a világ az ő nevét és megkezdődött az új teremtés.

Ennek az Istennek a neve olyan világosságot gyújtott,

hogy egyszerre lehullottak a bálványok, elporladtak az ol-tárok, elszállott a hekatombáknak a füstje, kiapadt a tauro-boliák vére és az antik templomok elmúlt emlékek kriptáivá változtak át.

Ez az Isten örökkévaló, mindenütt jelen van és szabad teremtő. Mint igazság és mint kegyelem jelenti ki magát. Mint igazság, pusztító tűz, bűnnel, vérrel, világgal szemben. Mint kegyelem, megújító és csodatevő erő, minden bűnbánóval, minden hívővel, minden keresővel és minden újrakezdővel szemben. A vele való közösség nem szertartáson, törvényen vagy rituson nyugszik, hanem a lélek szabad, benső tapasztalásán, a helyreállított istenkép és a kiengesztelődött Isten boldog találkozásán. Mindez nem mítosz és nem fikció, mert Istennek minden dicsősége, ereje, akarata, szentsége és kegyelme testet öltött a názareti Jézusban, aki belőle való, vele egylényegű és minden Igéjében, minden cselekedetében, imádságaiban, példaadásában és tanításai-ban teljesen és tökéletesen kijelenti, képviseli és elpecsételi a Láthatatlant. Jézus a végleges és örök próféta ; amit Isten-ről emberi szerkezetünkben tudni lehet, mind ő mondja meg és ő mindent megmond, amit emberi szerkezetünkben meg-érthetünk és elhordozhatunk. Nincsen olyan kérdés, amelyre ne ő volna a végleges és boldog felelet. Ő az ismeretnek soha ki nem apadó forrása, évezredek, világrészek, kultúrák, korok, nemek, nyelvek, fajok és ágazatok számára. Krisztus a végleges, a teljes, a mindig új és mindig ugyanazonos kijelentés, Krisztus az örök próféta.

De ez még nem elég. Krisztus nemcsak a testté lett Ige, hanem a legszentebb, az örök áldozat. Az a világ, amely védekezett ellene, nem tudta elviselni szentségét, igazságát, tisztaságát, az új élet dicsőségét, azt a különös törvényt, hogy az elsők utolsók lesznek, s az utolsók elsők, hogy aki uralkodni akar, szolgáljon, hogy a szeretetnek nincs határa, hogy legnagyobb jó a lélek. Nem tudták elviselni azt a nagy törvényt, hogyha a te szemed megbotránkoztat téged, várd ki azt, mert jobb neked vakon menned az életre, mint látó szemmel a Gyehennára. Nem tudták elviselni, hogy szeressétek ellenségeiteket, áldjátok azokat, akik titeket át-

koznak, imádkoztatok azokért, akik üldöznek és kergetnek titeket. Ezért halálra keresték, keresztre szegezték és a gyalázat fáján, tövissel megkoronázva, átszegezett tiszta testéből lelkét kilehelte. De a kereszt csak véres oltár volt, amelyen megáldoztatott a legnagyobb érték, az új világ első zsenéje, az egyszülött és szerelmes Fiú. Harmadnapon halottaiból dicsőségesen feltámadott, s ezáltal a kereszt nagy áldozata minden értelmet felülhaladó véget nyert. Hozzája tértek azok, akik átszegezték, térdet hajtottak neki ellenségei és a kereszt nagy áldozatáért Isten minden megtérőt azzal a szeretettel fogad, amellyel egyszülöttjét elbocsátotta. Kiengesztelődött a megromlott világgal és a lázadó emberek kibékültek vele. A keresztfán lecsorgó vér elégtétel volt az Isten igazságosságának, s egyszersmind újjászületésének feredővize azok számára, akik megtértek.

De még ez sem volt elég. A feltámadott Krisztus átvette egy lelki birodalom kormánypalcáját. Ő lett az igazi Kyrios, az új ország törvényeinek, közigazgatásának, alkotmányának forrása és képviselője. A feltámadott Úr nem test és vér többé, hanem pneuma, lélek, amely egy új életnek a csirája és az ereje. Azt, akiben megfogamzik, foglyává teszi: rajta elhatalmasodik, áthatja lényé legmélyebb vonásait, felébreszti a benne alvó istenképet és olyan csodát mível vele, mint a vad olajfával a beléje oltott nemes gally. Új, mennyei életszépségek gazdag termésétől roskad az életág. Új erők, igazságok és szépségek támadnak a népek életében. Átitat mindent, ami meghódol neki, az ő különös, sui generis élete. Elindul végezni a maga csodáit: övé a betegek, kicsinyek, üldözöttek, együgyűek és alázatosak birodalma és éppen azokból építi fel országát, akik e világ szerint már elkallódottnak látszóttak.

Misztérium Krisztusnak, mint Kyriosnak halála és élete. Misztérium az ő neve és ismerete: örök kiválasztás útján érkeznek meg közelébe a lelkek, és akiket ő egyszer megragadott, kezéből soha ki nem ejti. A világ eresztékei recsegnek, közeledik a nagy szétomlás, egybetakartatnak az egek és lehullanak a csillagok, váratlanul megérkezik a Bíró ítélni eleveneket és holtakat, de a szétomló világból meg-

menekülnek a hívók, azok, akik el vannak peccéltelve, akik kezükben tartják a fehér kövecskét, amilyennel a Divus hívogatta nagy áldozattételekre az ő népét. Sietős, rémegő, mindenre kész világ, amely az üldözések lángjai között a boldog vég megnyilatkozó egeit látja. Mindaz, ami látható, elmúlik és a széthulló kozmosz horatoszból szemünk előtt kinő a kozmosz aoratosz. Ez a keresztyénség summája abban az emberben, akiben a korszak lezárul és aki egyedül áll Pálhoz fogható nagyságban az antik világ alkonyán. Pál és Augustinus, egy alfa és omega a hellenista keresztyénség kezdetén és végén.¹

Az eschatologikus vízió azonban nem a világ végében, hanem az új történelmi fordulatban valósult meg. A széthulló római birodalom alkotmányában új spirituális birodalom alapjai vannak levetve. Ez az egyetemes keresztyén egyház. A széttépett, agyoncáfolt, ezer ellenmondásba került görög filozófia helyett egy új, intelligibilis világ alakult ki, a keresztyén hit rendszere, amely mindent átvett a görög filozófiából, de mindennel a keresztyénség örök igazságait öntötte formába. Az elveszett lelki egység helyett évezredre szóló gránitegység támadt, az aláásott tekintély omladékai felett a földtől az égig egy új isteni tekintély, a kinyilatkoztatás éreoszlopa áll. A kicsinyek, üldözöttek, betegek, együgyűek felemelkedtek a katakombák mélyeiből, a cirkuszokban kiömlött vérből új hitvallók beláthatatlan serege támadt és a «harmadik nép», a mélységből néhány száz év alatt felemelkedve, átveszi a látható és láthatatlan világ kormányzását. Északról, keletről beláthatatlan tömegekben özönlő új népek, vad és durva barbárok serege meghódol ennek a gyémánt alkotmánynak, friss vérével beleönti a csillogó formákba és kialakul a római imperium spirituális mása, az egész emberkultúrának egységes szervezete, egy egyházban és egy államban, mint corpus mysticumban. Ami az antik világból e nagy palingenesisben nem született

¹ Harnack : *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, IV. Aufl., Tübingen. *Das Wesen des Christentums*, Leipzig, 1903. Troeltsch, *Augustin, etc.* München, 1915.

újjá és nem épült bele a keresztyén kultúra nagy alkotmányába, törmelékké, lim-lommá, porrá és sárrá válik és kihull a világtörténelemből. De ami beépül, az új tartalmat nyer. A dór templomok helyett gót templomok nyúlnak az égbe. A görög szobrok szeme felnyílik és mint egy Pygmalion-csókra élet, jellem sugárzik egy ezredév múlva támadó utódaikon. A háttérnélküli, éles körvonalú festészet távlatot és mélységet kap, fény és árny veszi át a merev körvonalak helyét, s élő, sugárzó ablakká válnak, amelyen át az élet új dimenzióiba nézünk. Vontatott, néha üvöltő, egysípú, artikulátlan zenéből megszületik a hangok csodálatos világa, a polifónikus és kontrapontos zene, amelyből egy zengő kozmosz minden árnyalata, rejtelve, tárgyatlan örök lelki-sége bontakozik ki. Aphrodite és Astarte szimbolumai, a Macebák, Phallosok örökre eltűnnek és helyettük ott mosolyog a szűzanya a gyermek Jézussal. A kereszt, az antik világban a kárhozat jelvénye, az üdv és diadal szimbolumává válik és ott ragyog a kultúra dómjának tetején. Odysseus horizontális kalandozásai helyett Dante vertikálisan, mélységekbe és magasságokba száll. Aischylos és Euripides tárgyi tragikuma helyett Shakespeare jellemtragikuma mutatja az élet mélységeit. A hierodulosokból földet és elmét mívelő szerzetesek lesznek és a hierodulákból Szent Terézek és Lorántffy Zsuzsánnák. A szavakon nyargaló és szórszálhasogató, pénzért megvehető szofistákból Aquinói Tamások, Kantok és Fichték. Az ifjakat szerető és rontó antik öregek-ből Paulai szent Vincék és Pestalozziak, a Messalinákból Jean d'Arc-ok, Temistoklesből Cromwell, Alkibiadesből Roland és Bouilloni Gottfried, Diogénesből Assisi Ferenc. És ha nem az ellentéteket keressük, hanem a nagyszerű analógiákat, még mindig óriási közbevettetés látunk Platon és Augustinus, Aristoteles és Aquinói Tamás, Anacreon és a trubadurok, Plotinosz és Hegel, Nagy Sándor és Napoleon között. Ez a nagy közbevettetés nemcsak az az ezer, kétezer esztendő, amely közöttük van, hanem az a keresztyén-ség, amelyik bensőleg elválasztja, bár külsőleg egybekapcsolja őket.

Pál néhány hagymaszagú görög naplopónak prédikál az

Areopagoson az ismeretlen Istenről. S mikor az ismeretlen Istent megismerik, íme : a régiek elmúltak, újjá lett minden!

II.

A keresztyénségnek az antik világgal való ötvöződése egy egységes és egyetemes kultúrát termelt. Ez a kultúra egészen egyházi volt, mert benne minden az isteni kinyilatkoztatás rendszerét szolgálta.¹ A természeti világ és a spirituális világ azoney törvényszerűségének volt két fokozata. A társadalmat két óriási egység fogta össze, az egyetemes egyház és az egyetemes állam és mindkettőnek irányítója és inspirációja, a kultúra legfőbb öre és szervezője a hierarchia volt. Így az egész emberi társadalom éles dualizmust mutatott : el volt benne választva a keresztyén és a nem keresztyén és egymással úgy állott szemben, mint az antik világban a görög és a barbár. Ismeretnek és akaratnak legfőbb mértéke és normája a Pontifex Maximus kezében levő isteni törvény. A tudomány csúcsa és betetőzője a kijelentett teológia, amely a görög filozófia fogalmi rendszerében dolgozta fel a keresztyén kinyilatkoztatás igazságait. A művészetnek tárgya, mecénása és inspirációja az egyház. A társadalom sejtrendszere örökre megállapított keretek között helyezkedett el és mintegy óriási kaptár gyűjtötte az arany mézét azok számára, akik a világ intézői voltak. Mikor ez a kultúra megtelt feszülő energiákkal, megkezdte expanszív munkáját : a keresztes hadjáratok voltak e világnak nagy vállalkozásai, amelyekben a kard hatalmával uralmát a pogány világra is ki akarta terjeszteni.

De ebben a látszólag egységes kultúrában mély és kiegyenlíthetetlen ellentét rejlett. Ez a nagy ellentét abból származott, hogy a keleti vallásos élmény és a hellenizmus minden ötvöződés mellett is megmaradt két idegen világnak. Éppen az választotta el őket egymástól, hogy összekapcsolták. Olyanok voltak, mint a gót csúcsív. Két egymástól

¹ Troeltsch, *Geschichte des Protestantismus in der Kultur der Gegenwart*, Leipzig, 1922.

távolálló és külön alapokon nyugvó fal a magasban hegyes boltképpen összeért. A két világ élőlény volt: lombjaik összehajolhattak, mint az erdő gótikája, de a bennük rejlő őserő igyekezett felágaskodni és egyiket a másiktól elválasztani. Így jelenik meg a középkor végén a hellenizmus új, kései kivirágzása: a renaissance. Eleinte ártatlan és kivételes játéknak látszott, de beláthatatlan következményekkel járt: a keresztyén kultúra első nagy válsága. Gyökerében megtámadta az egyházi kultúrát: a divinummal szembeállította a humanumot, az aszkézissel Epikurost, a csodával a naturát, a teológiával a filológiát, a kijelentéssel a tudományt.

Közben pedig megtörtént egy másik meghasonlás, a válásos. Az egyházi kultúra, bár alapkoncepciója megmaradt, két típusra szakadt: a régivel szemben állott az új: a sákramentommal az Ige, az intézménnyel a gondolat és a személyiség.

Újkori kultúránk ennek a négy tényezőnek kombinációja. A vallásos meghasonlás szembeállította egymással Északot és Délt, a germán és a román népeket. Óriási harca két ponton ért véget: a westfaleni békében és az angol forradalom összeomlásában. Mikor vége volt a harcnak, mintha új világba érkezett volna az ember. A holtfáradt Európát váratlanul meghódítja a renaissance és humanizmus második, győzelmes rohama: a felvilágosodottság.

Ezeknek az új erőknek eredményeképpen állott elé a mai modern kultúra, amelynek jellemzője a szekularitás, az egység hiánya és az individualitás. Ez a folyamat világnézetben a felvilágosodottság győzelme. A teológia helyére a tudomány, főképpen a természettudomány jön, a tekintély elve helyett a kritika lesz a győztes, a gótikát először a renaissance, azután a barokk pótolja, ennek lehanyagolása után az egységes stílus hiánya jellemzi; politikában először az imperializmus, azután a nacionalizmus, végül a kozmopolitizmus nagy stációi látszanak; életstílusban először a liberalizmus, azután a független morál, végül a relativizmus. Kultúránk sugárnyalábját két lencse határozza meg. Egyik Páltól Augustinusig tart és egységbe fogja a színes sugarakat. Másik az Aufklärung, mely a középkor egységes fénycsikját újra alkotóelemeire bontja. Ezt a két funkciót lehet két

szembehelyezett félgömbnek is nevezni. Amazt az integrálódás és szintézis jellemzi, emezt a differenciálódás, analízis és széthúzás; amaz a transzcendencia formáló elve alapján a túlvilágra vonatkozik, emez először immanens, azután egészen világszerinti és végül a földi életre vonatkozik csupán. Amabban a közösségi erő az uralkodó, emebben az egyéniség bontó elve. Amabban látható egység mellett láthatatlan a szervezet bonyolultsága, emebben látható a szervezet ezerágú tagozata, de láthatatlan az egység. Amaz monarchikus és heteronom, emez autonom és minden részében autarchiájára törekszik.

Ha az így előálló modern világot részleteire bontjuk, a következő eredményeket nyerjük.¹ Egyetlen igaz egyház mellett sok különböző egyház van, amely mind független, egyenlő és a viszonyosságot vagy igényli vagy élvezi. Eleddig egyetlenegy nagy közügye volt az emberiségnek: a vallás. Most azonban a vallást szeretik magánügynek nevezni. A vallásos közösségek nem adják az egész emberi élet acélbordázatát, hanem független, egymásba átömlő, szabad egyesületek formájában élnek tovább. Az állam, mint a földi szuverénitás hordozója, az egyes felekezeteket azon mértékben támogatja, amilyen mértékben hasznukat veszi, legtúlzóbb formában pedig magától teljesen elszakítja, ami igen sokszor a csendes elnyomással egyértelmű. A teológia kizorul a tudományok organizmusából. Nemcsak, hogy nem telje és teteje a tudománynak, hanem többé-kevésbé kétségbevont értékű alkalmazása a tudománynak olyan célok és érdekek szolgálatára, amelyek kívül esnek a tudományos megítélés határain és az egyéni hiedelmek körébe vágnak. A teológiában háttérbe szorul, elárvul annak lelke, a dogmatika. A történelmi diszciplinákat pedig felszívja vagy magával ragadja az egyetemes történetírásnak ezerváltozatú és a mindenkori világnézettől függő munkássága, amelyből óriási hitbeli nehézségek támadnak a teológiai világgépre nézve. Csak a gyakorlati teológia maradt meg a maga

¹ Troeltsch: *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt*, 4. Aufl. München, 1925.

önállóságában, de elveszítette tudományvoltát és jellegét. Ezért megindul egy egyébként nagyszerű munka, amely theológia helyett vallástudományt ígér, azaz a modern tudományosság eszközeivel vizsgálja a vallás pszichológiai természetét, világmagyarázó értékét, egyetemes kultúra-képző erejét, hogy a végén, mint összehasonlító vallástörténet, vagy a néppszichológiának, vagy az egyetemes szellemtörténetnek egyik szelete legyen.

Új államelméletek támadnak, amelyek az állam természetét vagy a kölcsönös szerződésre, vagy pedig a hatalom társadalomképző erejére vezetik vissza. Minden földi jónak elosztója és organizátora az állam, amely befele a szabályosan létrejött közakaratot végrehajtja, kifele az állampolgárok közös és egyéni érdekét képviseli és a nemzetet, mint egy közös történelmi szellem alapján organizált szocietást, minél teljesebb kulturális kifejlődéshez és érvényesüléshez segíti. Igen hamar hajlik a közgondolkozás arra, hogy az állam legfőbb tiszte a nemzetgazdaság fejlesztése, és különböző elméletek támadnak arról, hogy miképpen állanak elé a javak, mik a szétosztás törvényei, hogyan kell termelni és hogyan kell annak áldásaiban az osztó igazság szerint mindenkinek részesülnie.

A középkori társadalom isteni kategóriái között helyezte el az emberi életet. Ezeket a kategóriákat a kijelentésből vette és hozzájuk mindvégig hű maradt. Első ezek közül a felsőség isteni eredete. Mint ahogy a családban a pater familias isteni jogon uralkodott, úgy az állam szuverénje sem a nép akaratából, hanem Isten kegyelméből viselte méltóságát. Másodsor a társadalom élesen tagozódott osztályokra volt berendezve és egyikből a másikba természetellenesen, kivétel és csoda által juthatott valaki. Más szabta meg a kereteket, amelyeken belül az emberek elhelyezkedtek. Születésénél fogva tartozott valaki osztályba és hivatásba. Születésénél fogva dőlt el sorsa és életstílusa. A földművelést a jobbagyság elve szerint képzelték el, az ipart a céhrendszer kategóriái fogták össze. A tulajdont az allodiális vagy feudális gondolat szabályozta. A kereskedelem nem foglalkozás, hanem kaszt volt, nem egyszer egy-egy fajnak vagy nemzetiségnek

a birtokában. Miután a foglalkozás prediszponálva volt, vagy robotképpen hordozta valaki, vagy pedig személyiségének latbavetésével, odaadásával hivatássá magasztosította.

A modern világban ezzel tökéletesen ellenkező társadalomelmélet lett győzelmessé. A nemzeti akarat parlamenti formák között jön létre, a kormány, sőt esetleg az államfő a polgárok bizalma alapján viseli a hatalmat. Minden pálya szabad, törvény előtt mindenki egyenlő, az emberek értékét nem társadalmi állása, születése vagy a felsőségtől nyert rangja adja meg, hanem egyéni értéke. A parlamentarizmus szükségképpen liberalizmussá válik, a liberalizmust tartalommal a demokrácia tölti be.

Ennek a fejlődésnek végső pontján azonban egy új, ma még beláthatatlan kérdés merült fel. Reájöttek az emberek arra, hogy ebben a világban tulajdonképpen két osztály van, a tőkés és a munkás. Ebben a pillanatban két rendkívül messze kiható gazdasági koncepció állott szembe egymással, amelyik más-más választ adott arra a nagy kérdésre, ki a javak tulajdonosa, az egyén-e vagy pedig a köz? Így jelent meg láthatárunkon történelmünknek legnagyobb kérdése és eljövendő századoknak legnagyobb problémája, a kapitalizmus és a szocializmus, illetve a kommunizmus ellentéte. Szocializmus és kapitalizmus között nem az a különbség, mint arisztokratizmus és demokratizmus között, mert ezek fokozati különbségek, hanem lényeges, egymást kirekesztő ellentét van közöttük, egyiknek alul, a másiknak felül kell maradnia, mert egymás mellett nem állhatnak meg.

Talán nem csalódom, ha ezt a szakadást tartom a nyugat-európai kultúra szempontjából a legnagyobb jelentőségűnek. A kapitalizmus volt az a tektónikus sziklaréteg, amelyen egész kultúránk felépült. Ennek az alapnak forradalmi megingatása egész kultúránk összeomlását vonhatja maga után. Ezt semmi sem bizonyítja jobban, mint az orosz forradalom. Az orosz forradalom azért végzetserű, mert nemcsak a kapitalizmus ellen támad, hanem mindaz ellen, amivel a kapitalizmus összefonódott, tehát egész jelenlegi kultúránk ellen. Éppen ezért ez a forradalom vallásellenes, mert azt hiszi, hogy a vallás a kapitalizmus terméke és velejárója.

Antikrisztianizmus, mert a keresztyénséget nem tudja elválasztani attól, amit kialakulása után megtartani, konzerálni akart. Tehát vadul támad Krisztus ellen és Judásnak akar szobrot emelni, a Megfeszítettel szemben kultuszt rendez be a vérbajos Lenin bálványképe előtt. Hadat üzen mindannak, amit Krisztus tanított: a lelkiségnek, a jóságnak, a szeretetnek, áldozatnak, a láthatatlan világnak; hadat üzen nemcsak a keresztyén hitnek, hanem a keresztyén erkölcsnek. Rossz az, ami a Krisztus szellemét leheli, jó annak az ellenkezője. Krisztus a lélek primátusát tanította, a bolsevizmus tagadja a lelket, és a test gyönyöreit, jogait prédikálja. Krisztus a szeretetet, lemondást, önfeláldozást hirdette: ők a gyűlöletet, ragadozást prédikálják; Krisztus az istenfiúságot proklamálta, ők már a divinitással szemben nemcsak a humanitást hirdetik, hanem az animalitást, sőt a bestalitást. — Krisztusnak szent volt a család, az anya, a szülő — a bolsevizmus hirdeti a szabad szerelmet, eltörli a családot és a gyermeket felmenti a hála és engedelmesség törvénye alul. A Lenin kőtáblája tökéletes ellentéte a Mózesének, mert ezt tartalmazza: Nincs Isten, őt imádni bűn, káromolni kötelesség, ünnepet szentelni sérelem az emberi méltóságon, apát-anyát tisztelni társadalomellenes, ölni szabad, ha erősebb vagy, lopni a legnemesebb emberi hivatás, a paráznság éppoly közömbös és szükséges életfunkció, mint a léleklzés, hamis tanubizonyság nincs s a másét elkívánni éppen olyan állampolgári kötelesség, mint a hazaárulás megakadályozása. Mivel a Mózes törvényének ez a foglalata: légy ember; a Leniné: légy szabad felsőrendű állat. Nietzsche romantikus filozófiája a Lenin társadalmában ölt testet.

Egy új szellemi nagyhatalom állott elé, amely pótolni kíván minden kijelentést, orákulumot, és ez a tudomány. A tudománynak alapfeltétele az, hogy elfogultságtól mentes legyen és hogy az egész emberi ismeretet egységes rendszerben dolgozza fel. Kiváltsága a kritika joga, azé a kritikáé, amelyet néhány századdal ezelőtt még minden bűn forrásának tekintettek és mint proton pseudost, máglyával bűntettek, most azonban, az újkori tudomány atyja egyenesen szentnek nevezi. Ez a kritika mindent szétbont és nagyszerű

új felfedezésnek lesz a szülő anyja, de e mellett az emberi ismeretet a metafizikától való féltében relatívvá teszi, a relatív tudomány pedig megteremti az eunuchok világnezetét, a szkepszist. A szellemtudományok lassan sorvadásnak indulnak, egészen a legújabb időkig és elfoglalja a küzdőtér egy új tudomány, amely egyedül bizonyos, egyedül igaz, mindenre elégséges és csodatevő, a modern arcanum, a természettudomány. A természettudományban megváltozik az egész világkép. A végtelenség tudományos, azaz vallástól mentes tényezővé válik. Az ismeret egész birodalmára az októrvény abszolút érvénye terjed ki és nincs sehol egyetlenegy hajszálnyi hely sem a csodára, sem az isteni közbenyúlásra. Fennen hirdetik, hogy a világ minden tüneeményét megmagyarázzák, a nélkül, hogy szükségük volna az Isten lényének hipotézisére.

A természettudománnyal együttjárt annak alkalmazása a technikai vívmányokban. Az utolsó századév alatt az emberiség a technika terén nagyobb haladást tett, mint azelőtt 2000 esztendő alatt. Óriási lendületet adott a technikának a modern emberiség legnagyobb erőfeszítése, a világháború, hiszen a technika tulajdonképpen az erőfeszítés lélektani tényéből következik, miután nem egyéb, mint az emberi erő érvényesülése az elébe tóduló akadályokkal szemben. Éppen ma élünk olyan időben, amidőn visszafajtott lélekzettel naponként új technikai vívmányok kibeszélhetetlen meglepetésein csodálkozhatunk. A lehetetlen módon felhalmozódott tőke, mint óriási erőtartalék utat keres magának. A bámulatos pontosságra fejlődött természettudomány a tőke ezen parancsoló igényének nem tud ellenállni és szolgálatába szegődik. A közlekedéssel és gazdasági szövetékekkel egységbe font nyugati társadalom pedig eddigelé a legkedvezőbb talaj egyfelől a verseny paroxizmusára, másfelől pedig a közös nagy vállalkozások létrehívására. Egy új mindenhatóság lép bele életünkbe, a technika, amely a fizikát és kémiát tökéletesen igénybeveszi, áthatja és virtuozitássá fokozza a chirurgiát éppúgy, mint a művészetet és azonkívül marad ereje a nemzetien szervezett öncélú erőjátékok, a sport számára. Amint a görög világot a

filozofálás jellemezte, a középkort a lelki gyakorlat, az indusokat a keleti kontempláció, úgy jellemzi mai civilizációnkat a technika és a sport, amely az emberi akarat és képesség határait hihetetlenül kitágította és a kollektív mindenhatóságnak öntudatával tölti el a lelkeket.

Egészen új világ állott elé az életstílus tekintetéből is. A középkorban közmegegyezés volt a felől, hogy a világ magában véve rossz, a természet pítvar vagy börtön, a test a Sátán rabszolgája és a mi ősi ellenségünk minden incselkedése, kísértése ezen keresztül támad vagy fenyeget minket. Most a természet beláthatatlan méretű univerzummá vált, amelyet vagy mint az egyetlen isteni erőforrást és erómédiomot csodálnak, vagy pedig, ha szimbolumul fogják fel, olyan transzparenssé válik, amelyik elnyeli és a maga fényévé változtatja az istenségét. Ebben a világban nincs többé hely arra, hogy a jó és rossz világprincípiuma birkózzék benne egymással. Nincs hely benne arra, hogy az Ige megtestesülésének egyetemes csodája megtörténhessék és nincs hely benne arra, hogy e nagy és örök csodának millió imitációja: az egyéni újjászületés csodája végbemenjen. Különben is ez az óriási mindenség és benne az ember a maga ezerváltozatú életével, külső és belső világának árnyalataival és összefüggésével, a mindenkori művészetnek tárgya, és az a művészet, amely ezt az életet ábrázolja, kiöli az aszkézist. Brunnetière nagyon jól érezte, hogy minden művészetben van valami erkölcstelenség.

A középkor teljes kivirágzását egységes művészeti stílusban, a gótikában lelte. Annyira egybefonódott vele, hogy ma is még az európai kultúra ideális határait a gót templomok adják. Éppen olyan éles topográfia ez a művészet-történetben, mint a növényvilágban az olajfa-, a bükk-, a eser- és a fenyőfa-zóna. A gótikát hirtelen megszakítja egy új egységes stílus, a renaissance. A renaissance távolról sem volt olyan egyetemes, mint a gótika, miután egy arisztokratikus, kivételes és gyökértelen kultúra belenyomulása volt a tőle merőben idegen gótikus világba. Azonban a renaissance nagyon hamar átalakul barokká, amely félig az ellenreformáció, félig pedig a felvilágosodott abszolútizmus stílusa volt. Határozottan érezhető már benne a dekadencia: olyan,

mint egy elcsavarodó és kipúposodó gótika. Az, hogy olyan nagy kedvvel nyúlt vissza renaissance motívumok iránt, csak azt bizonyítja, hogy magában véve nem volt elégséges, aminek csattanó ellenpróbája az, hogy rövid ideig tartó virágzás után visszahanyatlott, színtelen és erőtelen klaszszicizmusban vagy rokokóban aprósodott el. Az egységes stílus az empire-ben még egyszer új életre próbált kelni és azután a biedermeierben örökre lealkonyodott. Többé nem volt lehetséges az, hogy az építészetben egységes stílus támadhasson: Legfőbb napjainkban, a technikai alkotások, erőközpontok, gyárak óriási vasbeton építkezéseiben, az amerikai felhőkarcolókban lehetne megsejteni inspirációnélküli civilizációnk és technikai kultúránk tapogatózását valami egységes, szigorú építkezési stílus után, amelyikben a szépséget megölte a praktikusság. Egyébként a képzőművészetek elveszítik utolsó egységes stílusukat és helyettük két új művészet foglalja el a tért, egyik a költészet a drámában és a regényben, még inkább pedig a zene a két óriásban, Bach-ban és Beethoven-ben.

A költészet felfedezte a szubjektivitás dimenzióját. Az antik világ s még a középkor is csak arról tudott beszámolni, amit a külső élet, az események, egyszóval a tárgyiasult Sors ébreszt az emberi lélekben s ennél is a lelket az örök emberi általánosságában és egyetemességében tudta elgondolni. Ebben a világban az antik és a középkor között csupán az a különbség, hogy ezt a külsőt, tárgyi Sorsot az antik a látható élet fordulataiban, a középkor pedig a láthatatlan, természetfeletti világ képében szemlélte. Ezen a fokon Homeros és Aischylos, Dante és a lovagregények közeli rokonságot mutatnak. De az újkor felfedezte azt, hogy a belső világ miképpen alakítja a külsőt és reájött a szenvedélyek élet, sors és világformáló erejére. A világ közepébe az «*epitomé mundi*»-nak, az embernek különös magva került: a jellem, amelyből észrevétlen és jelentéktelennek látszó külső hatások kibontották a végzet, az élet tragikus őseréjét. Shakespeare-ben még vulkánikus erővel lobog ez a világformáló szenvedély, Balzacban olyan szívós, titkos és döbbenetes, mint a rádium aktivitása, Dosztojevszkijben, aki a belső világnak egy új Divina

Comédiáját írja, szinte tárgyiasul és csaknem tapintható belső rendszerré válik. Ez a kimélyülés és új dimenzió-találás tetet- len és spirituális alakot a legfiatalabb és legnagyobb művészet- ben, a zenében öltött. Beethoventől egyenes vonalak húznak Shakespeare-hez, Dosztojevszkijhez és — Rembrandthoz.

De a nagyszerű alkotásokra elkövetkezett a dekadencia kora. A művészetet elnyeli az ipar és a sport frigye : a Wagner akusztikus mitológiáját pótolja a mindennapi élet vizuális mitológiája : a film. Táncban, könnyű zenében pedig bele- tódult nyugati kultúránkba egy idegen elem : a primitív- színes ember vad, rikító és érzéki szelleme. Egyébként pedig a művészetek, mint az örült zárkája vasrácsát, önnön határai- kat tördelik : a festészet színeket hajhász és elveszíti a képet, a szobrászat beteges lelkiséget hajszol és megveti az anyag masszivitását, mindkettő vagy virtuozításban emészti fel magát, vagy barbár primitivizmusban nyomorodik el.

Előttünk áll tehát a modern kultúra, amelynek legfőbb jellemzője az, hogy szekuláris, azután az, hogy individuális, majd az, hogy egység helyett részeiben él, közös nevezőre nem hozható és szakadatlan új autarchiák felé osztódik. Ez a végleges és határtalan individualizmus, az értékeknek anarchiája, természetes következménye volt az ezeréves normatív kultúra összeomlásának és egy törvényadó köz- ponti eszme félretolásának, amely a multban az egész élet fölött uralkodott és azt egységbe hozta. A modern világ közös politikai, gazdasági és tudományos kultúrájának keretein belül a világnézeti értékeknek ez az egyéni szét- szaggatása jellemzi legfőképpen a mai modern kultúrát. (Troeltsch : I. m. 609.) Sőt ezt a megfigyelést még élesebben is megfogalmazhatjuk és azt mondhatjuk, hogy egy óriási viláforradalom kellős közepében vagyunk. Ketté van szakítva a nyugati kultúra a maga egészében : a modern világ szemben áll az óval. Ketté van szakítva az emberi kultúra a maga egészében : Ázsia, Afrika, a színesek világa fellázadt és szabadulni akar a fehérek kultúrájától. A primitív kultúrák is ketté vannak repedve : az ősök világával szemben áll az európai kultúra erjesztő példaadása. Afrika szent ligetein, az istenek lakóhelyein, ahová embernek nem volt

szabad belépnie, mert halálnak halálával hal meg: gyorsvonat száguld keresztül s a Pullmann-kocsik fekete utasának szempillája sem rezdül meg. A törzsfőnökök fiai autóban száguldanak és esőköpenyt viselnek s éppen olyan hitetlenek, mint a fehérek. Konstantinápolyban be kell csukni a skót református iskolákat, mert az állam laikus lett és tilos a felekezeti iskola. Erkölcsben, művészetben, életstílusban, irodalomban végleges a meghasonlás: az apák és fiak között századok szakadéka tátong.

Az egészre még egyszer visszapillantva, észre kell vennünk, hogy ezt az óriási alkotmányt összeállásában és széthullásában két tényezőnek egymáshoz való viszonyából érthetjük meg. A hit és tudomány viszonya ez. Az első résznek karakterisztikumát az adja, hogy a hit úrrá lett a tudományon és annak egész világát egybefogta. A másodiknak jellemzője az, hogy a tudomány elvált a hittől és annak alkotmányát szétbontotta. A hit a nagy organizáló és szintetikus erő. Az ismeret a nagy szétbontó és dekomponáló erő.

Könnyű volna itt fejtegetéseinket befejezni. De nem lehet azért, mert úgy érezzük, hogy mondanivalónkat még nem mondtuk el. Minden történelmi szemlélet egy profétizmus programjával egészül ki. Nem elég az ezeregyéjszakai jámbor dervis szerint törött edényekből felszabadítani a fellegekig érő dzsint, vissza is kell azt idézni a helyére.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy ez az egész alakulat belső kényszerűség szerint jött létre. Nem az ember hibája az, ha megöregszik, és nem erkölcsi bűne a növénynek az, hogy elhervad. Mindezek egyszerű természeti következmények. Könnyű volna valakit felelőssé tenni azért, hogy a középkori egységes kultúra megbomlott. A megbontás maga nem volt ok, hanem következménye belső, rejtelmes erőknek, amelyeket megváltoztatni nem áll hatalmunkban. Helytelen kísérlet volna tehát egész nyugati kultúránkat még egyszer a középkori látható egység acélbordázatába összefognunk. Olyan vállalkozás ez, mintha a vénülő asszony kendőzi és kipirosítja magát és azt gondolja, hogy ezzel a ténnyel meg is fiatalodott.

De helytelen dolog volna azt gondolni, hogy már csak

a halál áll előttünk és Spenglerrel¹ várni a nyugateurópai kultúra fel nem tartóztatható lealkonyodását. Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a keresztyénség és kultúra nem egy és elválaszthatatlan. Keresztyénség volt akkor is, amikor még az antik világot nem ismerte, és lenne akkor is, ha a mi modern világunk kihullana belőle. Tehát a keresztyénség, mint örök profétizmus, bármely más kultúrával ötvöződhetik és különös színezetű új kultúrákat hozhat létre. Ellenpróbaképpen bizonyítja ezt a tételt, hogy ma már Indiában autochton keresztyén kultúra van, amely nem tud semmit Platonról és Szent Tamásról, Augustinusról és Kant-ról, hanem egyedül Jézusról és az Ő mennyei Atyjáról. Ugyanilyen kultúrák támadnak Japánban és Kínában, Afrikában és a Szigetvilágban. Semmi elvi akadálya nincs tehát annak, hogy a mai szétbomlott civilizációban a keresztyénség új alakulásokat hozzon létre, viszont annak sincs semmi akadálya, hogy a keresztyénség szélesebb és újabb egység alkotására induljon. Éppen ebből az összetevődésből áll a kultúra életritmus, amely mozogva előrehalad és terjed, mint egy óriási szellemi vegetáció a föld kerekén. Az antik és a középkori keresztyénség a Földközi-tenger partjain építette meg a maga kultúráját, elhalála után az újkor kultúrája az Atlanti-óceán két partján helyezkedett el; lehetséges tehát, hogy az új világfejlődésben a nagy kulturális középpontok a Csendes-óceán két partján létesülnek. Ez csak azt jelentené, hogy Európa a világcentrumból félretolódnék, mint ahogy félretolódott Egyiptom, Kisázsia, Görögország, Itália és Spanyolország. De maga a nagy kérdés: Krisztus és az emberiség találkozása, továbbra is földünk szellemtörténetének legnagyobb ügye és legfőbb kultúráképző ereje marad. Mind-czek a kultúrák aképpen létesülnek és fognak létesülni, hogy a Krisztus személyi hatalma megragadja az embereket, uralkodó gondolatokkal összefogja a lelkeket, átviszi őket a maga dicsőséges nevelőmunkáján és újra meg újra megoldja kettős nagy feladatát: egyfelől az egyes szomjazó lelkeknek békét,

¹ O. Spengler: *Der Untergang des Abendlandes* I—II. München, 1924.

bizonyosságot, új életet teremtő nagyszerű motivációt ad, másrészt az egyes kultúrákban olyan történelmi feladatokat old meg, amelyek új meg új értelmet, magukban véve nagy és örök igazságokat alakítanak ki. Ezzel minden korszakban új meg új igazságokat ír reá óriási naplójának, a földnek fehér lapjaira, ahol az egyes sorok között évezredek és birodalmak tűnnek el, mégis emlékeik, romladékaik és alkotmányaik örök értelem halványuló betűi: az átistenülés hőskölteménye. Az emberi művelődés hasonlít egy óriási szimfóniához, amely néhány hanggal indul meg, egyre tovább terjed, majd gigászi hangrendszert épít és azután döbrentő pauzák alatt továbbhalad, hogy új, ismeretlen gondolatokból tornyosuljon fel és szakadatlanul ismétlje az emberi erő, az emberi boldogság, tragikum és győzelem örök melódiáját.

III.

A tudomány nem tud feleletet adni a minket leginkább érdeklő kérdésekre. Nem tud megerősíteni egy kiszámíthatatlan világténnyel, a sorssal szemben. Nem tud kielégítő feleletet adni arra, hogy honnan jövünk és hova megyünk. E nélkül pedig lehetetlen a tájékozódás a leggyakorlatibb kérdésekben: mi az élet értéke, értelme és célja? A tudomány nem tud feleletet adni a legnagyobb és legizgatóbb kérdésre, arra a szakadatlan világtényre, amellyel mindenütt találkozunk: a teremtés tényére. Kirekeszti és elsorvasztja az emberi lélek legmagasabb tevékenységét, az intuíciót és az ihletést. A létről adott magyarázatai felemások maradnak, mindaddig, amíg nem tudja megmondani, mi az élet és mi a levés? Mindezekre a kérdésekre sohasem fog az ember feleletet kapni máshonnét, mint a vallásból. A hitnek tehát megvan a világmagyarázó jelentősége, amely a világ objektív képén tartalmilag nem sokat változtat, de azokat új összefüggésbe hozza s ezáltal egyfelől a lelket megnyugtatja, kibékíti, másfelől pedig olyan indítékokat ad, aminőt sehonnan sem lehet venni, csak a vallásból. Éppen azért kétségtelen dolog, hogy amíg ember lesz a földön, vallás is lesz mindig. És ha egyszer vallás lesz, egyszerűen idő és meglátás

kérdése, hogy az felfejlődjék a legmagasabb fokra, ami jelenlegi emberi szerkezetünk mellett elérhető: az emberiség örök vallásos érzése úgy fog mindig a keresztyénség felé haladni és abba beletorkolni, mint ahogy a folyamok bármilyen távolságból, bármilyen akadályok ellenére, mérhetetlen kitérőkkel és kanyargásokkal, mocsarakon, tavakon és gránitsziklákon keresztül, mégis megérkeznek a tengerbe. Se gátakkal, se tenyérrel, se tektonikus elváltozással ebben a szándékukban megakadályozni nem lehet. Új utakat vágnak, új kultúrákat táplálnak, de a végén mégis csak megérkeznek.

Megállapíthatjuk tehát, hogy ez a kétezer esztendőös kultúra minden változásában, fordulataiban, szabályos alakulataival és ritmusával a hit és ismeret, a tudomány és vallás ellentétének kiegyenlítődéására és új meghasonlására vezethető vissza. Történelmi fejtegetéseink tehát átalakulnak dialektikai elemzéssé és előttünk áll a nagy kérdés: van-e a hitnek és az ismeretnek, a vallásnak és a tudománynak egymáshoz való viszonyában valami olyan törvényszerűség, amely a megoldás kulcsát kezünkbe adja?

Az ismerés az emberi szellem önfenntartásának egyik alapvető ténye.¹ Bizony nem mulatság és nem is magánszorgalom eredménye, hanem a létnek és nemlétnek a kérdése. Világunk az igazság alap gondolatán épül fel s ezért csak az tud megélni benne, aki különböztetni tud igaz és nem igaz között. Ennek az óriási fontosságú tevékenységnek csirája az öntudatnak az az alapvető megmozdulása, amelyben magával szembeállítja a mást és e mással szemben megőrzi önmagának azonságát. Ennél fogva minden ismeretnek alapvető funkciója az Énnek és Neménnek szétválasztása és a kettőnek új szembeállítása. Ez az új szembeállítás is folytatja az ismerés ritmusát, t. i. a Neménben, a Másban szakadatlan különbségeket tesz és e különbségeket új egységben foglalja össze. Ennek a munkának legfőbb eredménye az, hogy az ismeret tárgyait megérti, fundálja és elrendezi.

A megértés azáltal történik, hogy a másban önmagát felfedezi, illetve a szellem szakadatlan megrendüléseivel a

¹ Böhm Károly: *Az Ember és Világa*, I—IV.

Nemén természetében azonosítja az önmagával egyenlő vonásokat. Megérteni tulajdonképpen csak önmagunkat tudjuk. A szellemnek azokat a vonásait, amelyeket a Neménben mint önmagunk természetét, örök tartalmát magragadjuk, alapismereteknek nevezzük. Ilyen alapismeret az ösztönök tartamának megérzése, vagyis tudatossága annak, hogy mi a látás, a hallás, egyszóval az érzékelés, még nagyobb összefoglalásban a tapasztalás. A megértés után következik a szellem második tevékenysége: a megértett adatok fundációja. Fundáció alatt értem a szellemnek azt a tevékenységét, amellyel minden jelenséget, miután különválasztotta azokat, visszavezet és elrendez bizonyos alapvető törvények szerint. Ez a szellem kristályosodási munkája. A különböző tapasztalati vonásokat összefoglalja a fogalomban, vagyis abban a logikai szabályban, amellyel a mindenkori és ezerszínű konkrét érzéklet egy szellemi jelentés finom szálán helyezkedik el, mint havazáskor a hópelyhek a fák ágain. A fogalmak meghatározott viszonyban vannak egymással, mert bizonyos szerkezetet mutat a fogalomalkotás tevékenysége, amely biztosítja az egységes világkép keletkezését. Ugyanis minél kevesebb a tartalma egy fogalomnak, annál nagyobb a kapacitása. Tehát a tartalmi vonások elvesztésével nő a fogalmak kapacitása és az ősfogalmakban elhelyezkedik az egész fogalomrendszer, míg az ősfogalmak maguk is akármilyen irányban egységre redukálhatók. Például a lét fogalmában benne van a csillag, a szentjánosbogár, Isten és a fűszál, az élet, a szerelem és a halál. Ez az egész fogalomrendszer ítéletek által alakul ki és minden ítélet elválaszt és összekapcsol. A fundáció azonban tovább megy és a fogalmak egész rendszerét szakadatlanul áthatja, mozgatja, újjáteremti és szétbontja azáltal, hogy közöttük olyan kapcsolatokat létesít, amelyek az egyes adatok vagy egész fogalmak jelentését új magyarázattal látják el. Ilyen fundáló tevékenysége a szellemnek az, hogy a valóságot a lényeg és a forma, az állandóság és a változás, a mozgás és a cselekvés, az élet és a halál, az oktörvény és a célszerűség kategóriájába helyezi el, mégpedig azért, mert a szellem szubsztancia és egyszersmind forma, cselekvő és mozgó, élő és látszólag meghaló, mindent magyarázó és

mindennek a célja, létező és értékes. Ennélfogva az egész világ két félgömbre oszlik, egyiknek centrális jelentősége a lényeg, másiknak pedig az érték. Az egyik az életet az oktörvény hálózatába szorítja be és ezzel teszi egységessé, a másik a motiválás finom tömecevonzásával tartja egységbe a maga egész világát. Amaz a létnek, emez pedig a cselekvésnek és az alkotásnak a világa. Amaz arról beszél, ami van, emez annak a törvényeit írja elé, aminek lennie kell. Amannak érvényes szabályait törvényeknek, emennek uralkodó elveit normáknak nevezzük.

Az ismerés munkájában tehát két egyetemes tendencia érvényesül. Az egyik szakadatlan különböztet, szétválaszt; centrifugális erő és a középponttól a végtelenségbe radiál. A másik összekapcsol, integrál, centripetális munkát végez és a széthullani törekvő mindenséget egy új gravitációval a központhoz kapcsolja, mint a naprendszer a maga bolygóit. Minden emberi ismeret tehát egy óriási gravitációnak a hatalmába kerül s ezáltal megleli a maga különös helyét és jelentőségét, de elfoglalja az egészszel és a központtal szemben a maga egyedül lehetséges helyét. Azt a szellemi tevékenységet, amely a részletek ismeretét egyetlen egységes gondolat-központ jelentésében foglalja össze és ezzel az ismereti világnak alkatát befejezi és stílusát megadja, rendszerezésnek nevezzük. Az egyes ismereteknek nagy tárgyi egységekben való olyan feldolgozását, amely tisztán a tapasztalatra támaszkodik, a jelenségeket megmagyarázza és összefoglalja, nevezük tudományágaknak. A tudományágak egységét, arányos és logikus elrendezését pedig rendszernek. A tudomány, mint az ismeretek egységes rendszere, a mindenkori szellemi fejlődés fokán adja a világ megértésének és a világ magyarázatának nagy intelligibilis strukturáját s vele együtt a clara imago mundi-t.

Természetes, hogy ebben az óriási alkotásban van egy esomó olyan dolog, amelyik mindig azonos és az egyéni fel fogástól független ismeret marad. De az egész világképnek stílusa a rendszer alapvető invenciója, az az inspiráció, amelyből fakadt, minden körülmények között egyéni és az ismerő személyes szellem minőségétől, alkatától függ. Éppen

ezért valami megmagyarázhatatlan elem van éppen a végső magyarázás minőségében, ami adottsággal, alkattal és sorssal áll összefüggésben. Ez az örök antinomiája, kísértése és dicsősége a tudományos világképnek.

Azonban a szellem nemcsak ismerő tevékenységet folytat. Abban az ős meghasonlásban, amelyben elválik az Én a mástól, belekerül egy olyan tényező, amelyet megint nem tudunk sem elhallgatni, sem megmagyarázni, ami emberi minőségünk alkati vonása, ennél fogva merőben irracionális. Ugyanis a szellem nemcsak önmagát különbözteti meg és a tőle idegen mást, a Nemént, hanem ezen a tőle idegen máson kívül megkülönböztet és egyszersmind magához kapcsol egy az egész világnál nagyobb jelentést, amelyet minden nyelv a maga szaván Istennek nevez. Már magában annak a megállapítása is elegendő volna, hogy ez a sorsdöntő megkülönböztetés a szellemnek természetéből következő alapvonása. De ezen túlmehetünk és megállapíthatjuk azt, hogy e megkülönböztetés a szellemnek alapvető érdekéből származik és tulajdonképpen az önfenntartásnak egy olyan kikerülhetetlen ténye, mint maga az ismerés. Ebből pedig az következik, hogy már a világok születésénél, a predisponáltság állapotában, gondoskodás történt arról, hogy a szellem önmagát ne csupán az ismeret által tartsa fenn, mégpedig azért, mert az ismeret által való önfenntartás elégtelen, hanem a hit által is. Az istenségbe való ősi belefogózás tehát az életnek végső és teljes biztosítása, valami olyan velejárója, mint a tárgyaknak a nehézség és a kiterjedés, az élőlényeknek a táplálkozás és a csírázás. A léleknek azt a tevékenységét, amellyel ezt az óriási és végső biztosítékot, ezt a nála mondhatatlanul nagyobb és teljesebb mást megragadja, világába belevonja, illetőleg annak világába beilleszkedik, nevezzük hitnek.¹ A hit éppen olyan sui generis őstevékenység, mint az ismeret, magában véve tökéletesen irracionális, azonban az egész világ képére messzire kiható magyarázó elvet jelent. Ugyanis a szellemnek az Istennel való ezen belső kapcsolata, hogyha nem ad is a világ megismeréséhez olyan új tartalmi vonást,

¹ Makkai S. : *A vallás lényege és értéke*. Torda, 1923.

amelyet az ismerésen kívül kellene megszereznie, magát az ismerést szolgálatába állítva, az Énnek és a Neménnek, a szellem egész világának új fényt, jelentőséget ad és olyanforma munkát végez vele, mint amikor a transzparenszek homályos ábrázolatai mögött a sötétségben hirtelen felgyúl a rejtelmes láng, amely átsugárzik a külső szövedéken és azt új jelentéssel gazdagítja meg. A hit munkája az, hogy először békét, megnyugvást és bizonyosságot ad. Az ismeretileg feldolgozott világot az Isten ősjelentésével újra fundálja, a részekből egészet alakít, a valóságot kipótolja a tökéletességgel, a végső fogalmakat megtölti új és eddig el nem képzelt sugárzással. Isteni funkcióvá válik a lét és az élet, a mozgás és a cselekvés. Istentől nyert tartalmat a lét és a lényeg. Oktörvényben az Ő keze nyomára ismerünk. A cél rendező elvében az Ő bölcsesége sugárzik át, az érték magva, becse meghatványozódik és teljessé válik azáltal, hogy hozzá viszonyul és belőle származik. A világkép két végére, ahol a szálak elszakadnak, két új óriás gondolat kerül, a teremtés és a dicsőség. Az élet túlnó a halálon és kinyílik az örökkévalóság dimenziója. Az öntudat, mint végső központ, hirtelen kezdőállomássá változik és az egész univerzumon átsugárzik egy mindenütt jelenvaló, mindenható, örök szeretettel teljes, abszolút személyiségnek fénye és dicsősége. Olyan ez, mint ahogyha egy atom szerkezetében az elektronok mozgásaiban hirtelen egy naprendszer valósága, értelme, törvénye és célszerűsége, mint mondhatatlan biztatás, mint tündöklő magyarázat és nagy, személyes adhortáció sugároz nek által. Az igazság megmarad igazságnak, csak új értelmet nyer az örök igazságból. A jóság megtartja helyét és méltóságát, csak az örök jóság szikrájává válik. A szépség helye, joga, funkciója nem változik, csak jelentésében szunnyad benne az isteni dicsőség szépsége és ragyogása.

A hit megalkotja a maga képeit. E képeihez alkalmazkodik és az életet e szerint rendezi be. Az a szellemi képződmény, amely a hit képrendszerét adja és az életnek e képrendszerhez való viszonyát szabályozza, neveztetik vallásnak. Tehát az ismeretnek ellenpárja a hit, és a tudománynak ellenpárja a vallás.

Mindebből következik, hogy a hit és a vallás az emberi élet fenntartásának, kiteljesedésének, biztosításának olyan lendítő eszköze, amelyet nem pótolhat a világon semmi más és amelynek szüksége életünk legmélyebb gyökereiből támad. A szellem öfenntartásának legfölségesebb, legteljesebb és egyedül végleges biztosítója, amely feleletet ad a minket leginkább érdeklő kérdésekre: honnan jöttünk, kik vagyunk, hova megyünk, mi van a tapasztalati világon túl? Biztosít minket azokkal a sötét hatalmakkal szemben, amelyek az életet tragikussá teszik; kibékít a sorssal, átsegít a halál örök kérdésén és a látható világ szűk keretei között, mint börtönablakon a felkelő nap fényét, engedi reánk sugározni a mérhetetlen dicsőségnek és az örök jósnak meleg és éltető világosságát.

Mindenekelőtt tehát azt kell látnunk, hogy egyik a másikat nem pótolhatja. Akármilyen pontos és teljes legyen is a tisztán tapasztalaton nyugvó, szigorú kritikával járó, rendszeres ismereti világgép, természeténél fogva nem tud feleletet adni a lélek legbenső, örök kérdéseire, kielégítetlenül és síváran hagyja a kedély örök szükségeit, elsorvasztja a legnagyobb és legszentebb erőket, a hősiességet, az entuziasmust, az ujjongó és diadalmas lelkesedést. Beteggé válik vallás nélkül a lélek, és minél több ismerettel tömi meg magát, annál üresebb, sívárabbb, szomorúbb és sötétebb. Egyetlenegy kicsiny, tudatlan, félig együgyű anyókanak a megáradó és könnyét kicsordító hite, egész lényét áthevítő óriási lelkesedése, szívének nagy, nyugodt, ünnepi csendje, bátorsága és hősiessége a halállal és a végzettel szemben, sokkal több emberi nagyságot, életszépséget, értéket mutat fel, mint a világ legnagyobb tudósának sívár, örömtelen, kételkedő, sötétben tapogatódzó és összeomló tudománya. A legragyogóbb tudományos akadémiákban van egy félreeső kis oltár, amely az ismeretlen Isten számára van emelve. Lehet, hogy nem veszik észre, lehet, hogy lombikok és mikroszkópiumok, foliánsok és körzők között egy életet töltenek el; meggörnyednek, fáradtak lesznek és nem veszik észre, hogy a sarokban az ismertelen Isten oltárán kékes láng lobog, mögötte egy dicsőséges árnyék áll, Pálé, aki szólani akar:

akit ti nem ismervén, kerestek, azt hirdetem én tinektek. A Faust sorsa, a Faust tragédiája az ismeretlen Isten oltára előtt játszik le, és nem véletlen dolog, hogy az a tudós, aki a nyugati kultúra haláláról beszél, ennek a kultúrának a lelkét a Faustinak nevezte el. Faust az örök keresés, az örök hiány és a meg nem talált megoldás képe. Faust a háromszoros és örök «nem» géniusza. A Faust világában nincsen ámen.

Viszont a vallásos világkép, amely nem akar hallani a tudományról, magát elzárta tőle és az ismeretet, mint a Sátán incselkedését megveti, elnyomorodik és torzképévé válik annak a dicsőségnek, amelyre Isten hívta el. Galilei üldözése, Giordano Bruno máglyára vetése, az inkvizíció és a vallásháborúk szörnyűségei, mind azt mutatják, milyen nyomorékká zsugorodik az emberi lélek, ha vallásos világképében nem engedik érvényesülni az ismeretnek és a tudománynak nagy felszabadító erejét. Faust ellenképe Torquemada, az indiai fakír s a tibeti láma, és mindenik azt bizonyítja, hogy a tudomány vallás nélkül és a vallás tudomány nélkül az élet örök negációja, az eltorzulásnak és a halálnak az útja.

Ebben a forrongó világban, ahol egy új archimedesi pontot kell megtalálnunk és egy új teremtés nagy művét kezdeni el, mindennél fontosabb dolog a hit és tudomány eme viszonyának megismerése és következményeinek levonása. E feladatot félig a tudomány, félig a hit végzi el. A tudomány komoly és becsületes ismeretelmélettel, amely megmutatja, hogy hol vannak a tudásnak a határai, mi az, ameddig elmehetünk és hol kell megállanunk. Megtanít arra, hogy főképpen a tudományosság címkéje alatt árult pogány dogmatizmus ellen védekezzünk és természettudományos nomenklatura miatt ne fogadjunk el olyan kotyvalékot, amely nem az egyetemes és egységes vallásos kijelentés áldott talajából fakad fel. A másik lépést a hit végzi el. Meglátja, hogy az igazi kijelentés, a vallás a maga örök tökéletességében megjelent ezen a földön egy tanító, szenvedő, meghaló és feltámadó személyiségben, a mi Urunkban, a Jézus Krisztusban. Rajta keresztül hozzánk érkezik Isten üzenetéből, terveiből és munkájából mindaz, amit elhordozhatunk. Ő, az örök próféta, a megtestesült kijelentés, áll világunk közép-

pontjában. Minden szava és ténye, mosolya és vércseppje, ihletése és gyógyítása elégséges és tökéletes segedelem, inspiráció, vigasztalás, kijelentés és újjászülő erő mindenki számára. A vallástörténelem csúcsán áll és minden út hozzá vezet; ahol csak felébred a hit, szükségképpen Ő hozzá fog jutni, mert addig nem pihen meg, amíg le nem telepedik keresztfája lábainál. Reá talál az, amit a keresztyén gondolat óriási hegyláncának egyik legmagasabb csúcsán az alázatos tanítvány mondott: *Inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te.*¹

Hová mennénk Uram, örökéletnek beszéde van Te nálad!

Ezen a ponton vezet át egy karcsú acélhíd a tudománynak dús és gazdag szigetére, a theológiába. A theologia olyan tudomány, amely előfeltételül a hit döntését fogadja el. Hit nélkül nincsen theologia. Még az úgynevezett hitetlen theologia is egy csomó hitbeli előfeltételt vall magáénak és merőben más, mint a természettudomány, vagy a többi szellemi tudományok. A természet- és szellemtudományoknak is megvan a maga világnézeti előfeltétele, hogy úgy mondjam metafizikai háttere, amely az illető tudományos bűvárló lelki alkataból, irracionális adottságából származik. Különösen ott látszik ez, ahol az illető tudomány igazán tudománnyá lesz, azaz tények magyarázásán felül egységes világgépre törekszik. A theologia előfeltétele mindezeketől abban különbözik, hogy dönt abban a kérdésben, miképpen viszonylik a hit igazságához a tudomány igazsága és ezt a kijelentésről szóló tanban foglalja össze. Egészen más az a theologia, amely a kijelentés alatt egy spekulatív filozófiai gondolatot ért és egészen más az, amely egy intézménynek ismeretelméleti kezességét hirdeti, vagy pedig egy szentkönyvnek nyilatkozatait veszi fundamentumul. Éppen azért a theologia csak azokra nézve összemérhető és vitatható, akik a kijelentésről, mint a végső igazság forrásáról, azonos nézeteket vallanak. Mindazokra, akik e tekintetben azonos nézeteket vallanak, a theologia éppen olyan tudomány, mint a hasonló principiumokon nyugvó szellemtudományoknak összefoglaló és világnézeti

¹ Augustinus *Confessiones* I. c.

célokat szolgáló fajai. Tökéletesen azonos logikai strukturát mutat, sőt módszerében sincs közöttük nagy különbség, mert mindenik a történeti és filozófiai megismerés és rendszerezés eszközeivel dolgozik. Például e sorok írója boldogan vallja, hogy a theologiai világkép az Isten szuverénitásának gondolatán épül fel, e gondolatot a magát elégségesen, tökéletesen és világosan manifesztáló Isten írott kijelentéséből, a Bibliából veszi; e körül csoportosítja egy kétezeresztendő tan- és életszövedék bizonyágtételeit; ennek világosságánál konstruálja meg a mögötte álló folyamat nagy történeti képét, ezt emeli ki azzal a dialektikai módszerrel, amely a kijelentett igazságokat rendszerbe foglalja és egységes világnézetébe dolgozza fel, s ezáltal a történelemből vett indításokat tovább fejleszteni kívánja; végül ezen az alapon állítja össze a normatióknak ama rendszerét, amellyel a legfőbb jónak meggyökerezését és érvényesülését biztosítani és szolgálni kívánja. Ez az egész gondolkozás három gócpont körül kristályosodik ki: a teremtés, a megváltás és a Lélek nevelő munkája körül. Ha jellemezni akarnánk ezt az irányzatot, ezt a paradoxont használnám reá: modern kálvinista orthodoxia.

Pál Athénben! Rafael kartonján,¹ amelyet az independentek képrombolása elől Cromwell mentett meg, ez az örök jelenet van kiábrázolva. A bémán áll az apostol tunikában és chitonban, a szűk teret oszlopos házak és templomok zárják be. Előtte félkörbe ülnek a hallgatók, megkicsinyítve, mint minden kezdet. Egyrésze áhítatosan, néhány közömbösen, némelyik gúnyolódva, konokul vagy vitatkozva. Közül áll Pál felemelt két kézzel, azzal a mozdulattal, amely annyira hiányzott az egész görög művészetből, hogy csak egyetlenegy szobron lehet mását találni. Fölséges alakja nyugodt, csak az bizonyítja belső izgalmát, hogy egészen a lépcső széléig előrelépett. Profilban látszó arcára homály borul, amely eltakarja az egész jelenetnek misztikus tükrét és magyarázó-ját, az apostol arcát. Szembe vele, mint egy szétfoszló fan-

¹ H. Wölfflin: *Die klassische Kunst*, 3. Aufl., München, 1904. d. 110.

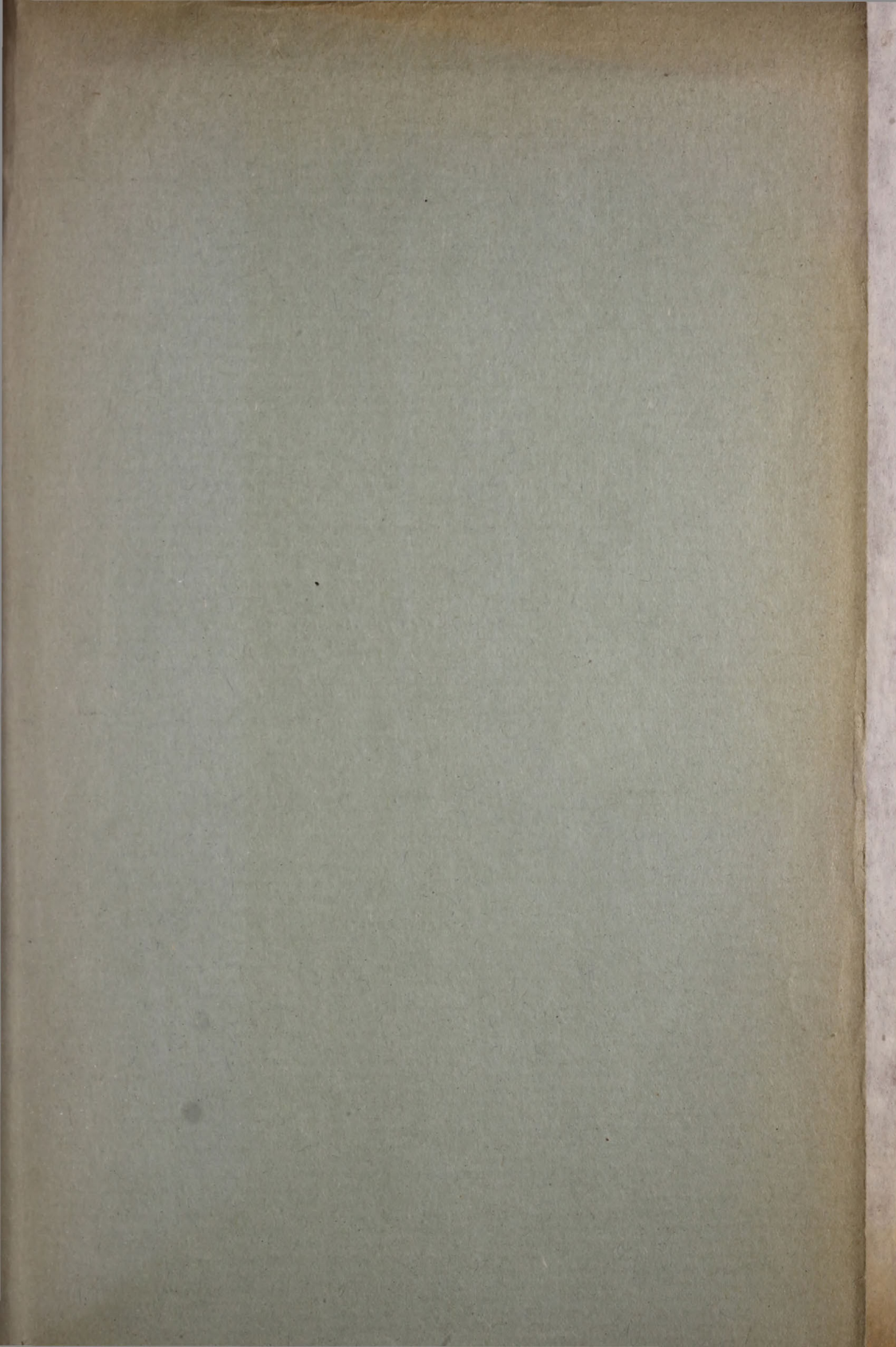
tóm, egy zordon Mars-szobor óriás árnyéka áll. De azért mégis szimbolikus jelentőségű ez a kép. A hallgatóság, elül, változni fog, ma görögök ülnek, holnap zsidók, azután rómaiak. Ott fognak egyszer guggolni a frankok, gótok, magyarok. Jönnek színesek, sárgák, vörösek, feketék, India, Kína, Afrika mindenféle népe. Pál arca nem látszik, mindig más-más világtáj felé néz, új népek és új századok jönnek s körülötte új meg új kultúrák falai, templomai nőnek ki a földből, de az Ige ugyanaz marad. Az Ige, amelynek egyetlen jöttája meg nem változik, ha ég és föld összeomlik is.

Üdv a Dieneseknek és a Damarisoknak, akik meghallották és szívökbe fogadták az élő Ige beszédét! Nem törődtek azzal, hogy egy kiháló és szétomló világ utolsó jelenetének szereplői, nem gondoltak arra, hogy az elmúlás árnyékai az égre kúsztak fel és életük napját kioltással fenyegetik. Midőn megfogant szívökben az Ige, azt érezték csupán, hogy a kezdetnek és ígéretnek a népe és előttük egy beláthatatlan fejlődésnek palmaútjai nyílnak meg. Volt bátorságuk arra, hogy a kezdet népévé legyenek és érezték valamit abból a méltóságból, amit a maroknyi elvetett mag érezne, ha tudná, hogy évszázadok és évezredek mulva belőlük új világnak és új kultúrának aranykalászái és milliárd darab fehér kenyerei válnak. Megérezték magukban Szent Ágostont és Assisi Ferencet, Kálvint és Livingstont, Franklin Benjámint és Kuyper Ábrahámot; hordozták magukban az új ég és az új föld annunciációját.

Szeretném, ha e percben minden hívő ember ugyanezt érezné. Ha meggyökeresednék bennük az a csökönyös és dacos hit, amely vallja, hogy mi nem a vég, hanem a kezdet vagyunk. Nem egy elmúlt kultúrának dicsőséges romjai, hanem egy újnak alázatos magvetése. Bármennyire is récseregropog a világ, akármilyen sötét árnyékok nyújtózkodnak fel az égre, hogy eltakarják a napot, tudjuk meg, hogy egy új teremtés és egy új kultúra kezdetén állunk. Lelkünk teljék be a tavasz teremtő lehelletével és boldog mámorával és ringassuk magunkban a legnagyobb ígéretet, a legnagyobb próféciát, az örök husvétii evangéliumot: én élek és ti is élni fogtok. Különösen talál mi reánk, magyarokra ez a vízió.

Összetörve és feldarabolva, ezersztendős létünk romjai és emlékei között mi mégis egy új Magyarországnak, egy új magyar kultúrának vagyunk a magvetői. A 126. zsoltár nekünk szól: Akik könnyhullatással vetnek, vigadozással aratnak majd; aki vetőmagját sírva emelve megy tova, vigadozással jó elé, kévéit emelve. Jövendő századok aranykalászhai ringatóznak előttünk és felénk szűrődik a prófétai látás távolán át a «Jobb kor» felséges aratódala.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.